

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА

ТЕПЛЯКОВ Микола Миколайович

УДК 159.992.4

**ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ 2019

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті психології імені Г.С. Костюка НАПН України, лабораторія психології навчання

Науковий консультант

доктор психологічних наук, доцент **Максименко Ксенія Сергіївна**, Національна академія внутрішніх справ, кафедра юридичної психології, професор

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Швалб Юрій Михайлович**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кафедра соціальної роботи, професор;

лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, доктор психологічних наук, професор **Клименко Віктор Васильович**, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, лабораторія вікової психофізіології, головний науковий співробітник;

доктор психологічних наук, професор **Ставицький Олег Олексійович**, Національний університет водного господарства та природокористування, кафедра суспільних дисциплін, професор

Захист відбудеться 18 червня 2019 року об 11.⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології імені Г.С.Костюка НАПН України за адресою: 01033, Київ – 33, вул. Паньківська, 2

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України за адресою: 01033, Київ – 33, вул. Паньківська, 2

Автореферат розісланий 17 травня 2019 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.М.Третяк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Постнекласична парадигма категоризації та узагальнення соціально-психологічних феноменів актуалізує питання співвідношення численних дихотомій феноменів психічного життя як індивідів, так і груп, які знаходять свою репрезентацію у вимірах буденної та колективної свідомості особистості. Слід зазначити, що сама специфіка суспільного життя, що протягом тривалого часу плине безперервно, перманентно та проблемно, породжує у свідомості громадян фрагментарні, дискретні ціннісно-сміслові новоутворення психіки, дестабілізує психічні стани, суспільно-громадську активність. Здебільш актуалізується питання співвідношення індивідуального (особистісного, внутрішнього) та соціально-запозиченого змісту свідомості, яка знаходить свій контент та інтерпретації в її семантиці. Трансформації суспільства на тлі усталеності форм свідомого відображення дійсності визначають актуальність досліджуваної проблеми та зумовлюють необхідність емпіричної перевірки, теоретичного узагальнення і розвитку методологічних засад розробки психосемантичних категорій свідомості людини (зокрема психосемантичні поля) у площині соціальних змін, її становлення і трансформації в умовах суспільного плюралістичного вибору, що мотивує нас розпочати науковий пошук з вимірів буденної свідомості особистості.

Слід констатувати, що проблема становлення, трансформації буденної свідомості суб'єкта в психологічній і в суміжних з психологією науках набуває ще більшої затребуваності і популярності. При усьй спірності деяких положень психобіологічного підходу існує так звана "гранична реальність", яка не сприймається суб'єктом, але яка в тій або іншій формі відбивається у буденній свідомості особистості. Саме ця реальність виступає дестабілізатором лінійних, ригідних жорстко детермінованих моделей і схем поведінки людини в процесі життєдіяльності, в її повсякденному просторі, що піддає певним сумнівам питання про початковий "принцип детермінізму", який і був покладений в основу цих моделей та схем.

Складність та міждисциплінарність дослідження буденної свідомості людини і її буттєвого простору привернула увагу таких учених, як В.Александровська, В. Аллахвердов, А. Брушлинський, Ф. Василюк, В.Зінченко, М. Мамардашвілі, О. Леонтьєв, Д. Леонтьєв, В. Мінов, Є.Моргунов, В. Петренко, С. Рубінштейн, Л.Сердюк, В. Чудновський, Ю.Швалб та ін., до необхідності перегляду підходів, вивчення природи і сутності феномену свідомості як феномену в цілому та буденної свідомості людини як суб'єкта діяльності, зокрема. Прикладні дослідження проблем буденної свідомості привели, на думку деяких дослідників, до несподіваних трансформацій громадських течій та напрямків, як парapolітика, квазімораль, попарт в мистецтві, квазірелігії, квазінауки (А. Геніс).

Психосемантичні поля людської свідомості, за таких умов, можуть звужуватися, деформуватися, спотворюватися, набувати ознак деструктивності, апатії чи агресивності, навіть за умов часткового або тотального неусвідомлення суб'єктом. У зв'язку з зазначеним, проблеми становлення і

трансформації буденної свідомості на кожному з етапів переходу суспільства в нову систему соціальних, економічних, міжетнічних відносин набувають не тільки суто і специфічно загальнопсихологічного значення, але й позначають стратегічний вектор збереження українською державою своєї усвідомленої самобутності.

Загострення факторів соціо-психічного життя великих мас населення в Україні зумовлює необхідність і відкриває можливості для здійснення порівняльно-психологічного дослідження тенденцій теоретичного і методологічного вирішення психосемантичної проблематики у складі свідомості на етапі актуалізації суспільної активності громадян.

Відтак, відсутність належного науково-психологічного узагальнення та концептуалізації проблеми зумовили вибір теми дослідження: *«Психосемантичний аналіз трансформації свідомості особистості»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дане дисертаційне дослідження є складовою частиною наукової теми кафедри загальної психології та психології розвитку особистості Одеського національного університету імені І.І. Мечникова за темою «Розвиток особистості у рамках просторово-часової організації життєвого шляху» (державний реєстраційний номер 1113U001523); дослідження виконувалось згідно з темою лабораторії психології навчання імені І. О. Синиці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України «Психолого-педагогічні умови розвитку особистісної активності в освітньому просторі» (державний реєстраційний номер 0105U001036)», «Діяльнісна самореалізація особистості в освітньому просторі» (державний реєстраційний номер 0114U000602).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (протокол № 6 від 28.04.2009 р.), уточнена на засіданні вченої ради Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (протокол №2 від 25.02.2016 р.) та узгоджена в Бюро міжвідомчої ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 4 від 26.04.2016 р.).

Об'єктом дослідження є буденна свідомість особистості.

Предметом дослідження є трансформації глибинних семантичних структур буденної свідомості в її естетичних, етичних і суспільних (громадсько-політичних і правових) проявах.

Мета дослідження: розробити теоретико-методологічні й концептуальні засади та визначити психологічні чинники й механізми трансформації семантичних структур буденної свідомості в її естетичних, етичних і суспільних проявах.

У дослідженні сформульовано низку **гіпотез** загального характеру.

1. Трансформація буденної свідомості є опосередкованою реконструкцією внутрішньої структури оціночних парадигм (особистісних конструктів) естетичного, етичного і суспільного компонентів повсякденної свідомості особистості;

2. Специфіка трансформаційних тенденцій естетичного, етичного і суспільного в свідомості особистості (семантичний або парадигмальний рівень)

залежить від впливу на структурні компоненти цих змістовних сфер свідомості цілеспрямованих комунікативних форм;

Засади положення концепції дослідження передбачають, що:

- процес трансформації повсякденної свідомості особистості є своєрідним переходом однієї, специфічно впорядкованої системи оціночних парадигм в інший ступінь упорядкованості цієї системи, що нівелює ймовірнісний і хаотичний принцип існування систем свідомості;

- зміна розташування оцінюваного образу в суб'єктивному семантичному просторі особистості, який виявляється в змінах величини проєкцій конкретного образу на полюси того або іншого чинника, оцінної парадигми, визначається саме тими трансформаціями, які відбуваються на рівні особистісних смислів значень, увійшовши до структури конкретної оцінної парадигми (чинника);

- латентні оціночні парадигми глибинних сфер повсякденної свідомості особистості спричиняють специфічні впливи на поведінку суб'єкта;

- механізми антиципації забезпечують можливість прогнозування трансформаційних тенденцій у буденній свідомості;

- часова перспектива виступає одним з основних чинників у трансформаційних процесів у буденній свідомості особистості, формування життєвих сценаріїв і внутрішніх діалогів особистості.

Відповідно до мети, предмету і гіпотез визначено наступні **завдання дослідження**:

1. Здійснити мета-теоретичний аналіз психологічних, філософських, літературних студій з метою концептуалізації сучасної теоретичної психології в розробці поняття свідомості, її природи і сутності.

2. З'ясувати специфічні особливості повсякденної свідомості суб'єкта життєдіяльності, встановити моделі трансформації повсякденної свідомості, фактори, що визначають, генезу процесу трансформації на рівні суспільної, естетичної та етичної діяльності суб'єкта.

3. Узагальнити теорії і підходи, а також проаналізувати специфіку впливу творів мистецтва і PR технологій на трансформацію сфер свідомості особистості.

4. Розробити теоретичну модель трансформації сфер повсякденної свідомості особистості, виділити рівні і типи трансформаційних тенденцій в етичних, естетичних і суспільних сферах свідомості особистості.

5. Розробити методики діагностики та цілеспрямованого психологічного впливу на сфери повсякденної свідомості особистості, побудованих у відповідності до ситуативного аналізу та аналізу художніх творів, тощо.

6. Виявити особливості трансформаційних тенденцій впливу особистісних, рольових і ситуативних детермінант на сфери повсякденної свідомості.

7. На засадах психосемантичних методів реконструювати семантичний простір естетичних, етичних, суспільних сфер повсякденної свідомості особистості та виявити закономірності їх трансформацій за умов впливу на сфери буденної свідомості суб'єкта.

Теоретико-методологічними засадами дослідження виступають найважливіші психологічні положення: системного аналізу свідомості і цілісності психіки (Л. Виготський, О. Леонтьєв, О. Лурія, Б. Ломов, Г. Костюк, В.Клименко, С. Максименко, О. Ткаченко); структурності, детермінізму, діяльнісного підходу в психології (О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, П. Гальперін, В.Давидов, В. Столін, Г.Щедровицький, Ю.Швалб); культурно-історичної теорії розвитку психіки (В.Александровська, Г.Білявський, Г. Балл, Л.Виготський, О. Киричук, В. Роменець); тезаурусно-цільового підходу (А.Назаретян); теорії лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа; когнітивної теорії морального розвитку Ж. Піаже; теорії "моралізації" Л. Колберга, теорії "ролей" (С. Бенкс, Ф. Зімбардо, С. Хані); теорії ентропії і негентропії І.Пригожина; психосинергетичної концепції І. Єршової-Бабенко.

Особливе місце в дослідженні посідають ідеї про зв'язок зовнішнього і внутрішнього, об'єктивного і суб'єктивного, психіки і діяльності (Б. Ананьєв, С.Рубінштейн, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонтьєв, Б. Ломов); основних положень теорії формування у свідомості значень і особистісних смислів (О.Артем'єва, М. Боришевський, З. Карпенко, Д. Леонтьєв, В. Петренко, В.Столін, Т. Яценко, О. Шмельов); життєвого шляху особистості (З.Кіреєва, В.Татенко, В. Роменець, В. Панок, Т. Піроженко); ідеї наочної опосередкованості свідомості (В.Александровська, Л.Виготський, С.Рубінштейн, О. Леонтьєв); положень про взаємообумовленість форми і змісту (Л. Виготський); концепції феномену розуміння і психології сенсу (Г. Балл, А.Брудний, О.Леонтьєв, Д. Леонтьєв, Г. Костюк, С.Рубінштейн, Н. Чепелєва, Г.Шпет); теоретичних і методологічних положень про розвиток і трансформацію мотиваційно-сислової сфери особистості (Л. Орбан-Лембрик, М. Пейсахов, В. Семиченко); феномену і проявів різних форм свідомості (О.Гульбс, О.Дробот, О.Лозова, О.Кобець, В.Скребець, О.Ставицький, С.Яковенко, Ю.Швалб).

Для розв'язання дослідницьких завдань та забезпечення достовірності основних положень та висновків використовувався комплекс **методів дослідження**: - *теоретичні методи*: дедуктивний аналіз та метааналіз – для системного опису свідомості особистості; індуктивний аналіз – для визначення закономірностей, систематизації, категоризації та типологізації механізмів трансформації свідомості; структурно-функціональне моделювання – для побудови системних моделей дослідження; - *емпіричні методи*: експеримент з використанням включеного спостереження, структурованої бесіди, аналізу продуктів діяльності, психодіагностичних методів дослідження: - семантичного диференціалу Ч. Осгуда для визначення особистісної значущості оціночних суджень, якісних характеристик, контент-аналізу для виділення якісних критеріїв аналізованого тексту; кластерного аналізу для візуального представлення взаємозв'язку психологічних якостей і властивостей особистості; кореляційного аналізу для визначення ступеня взаємозв'язку, близькості психологічних параметрів, факторного аналізу для виділення ортогональних факторів, оціночних парадигм; техніка репертуарних решіток Дж. Келлі для реконструкції репертуарних оцінок і якостей особистості), методи наукового

спостереження, дискусії для виділення актуальних шкал і оціночних суджень; - *математично-статистичні методи*: з використанням STATISTICA (SPSS-17).

Надійність та достовірність здобутих результатів і висновків забезпечується: науково-теоретичним обґрунтуванням вихідних положень дослідження; застосуванням комплексу взаємодоповнювальних методів, що відповідають меті, предмету та завданням дослідження; поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричного матеріалу.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на вибірці 560 осіб досліджуваних: студенти-психологи четвертого і п'ятого курсів ОНУ ім. І.І. Мечникова (176 осіб у віці 19-27 років), учні Педагогічного училища міста Одеси (83 дівчини у віці 19-25 років), учні Мореходного училища ім. М. К. Марінеско (94 юнаків у віці 19-29 років), молодь (у віці 18-25 років), представники різних професій і політичних поглядів (у віці 26-57 років) 207 осіб.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що:

Вперше

- визначено, що дослідження проблеми свідомості людини може здійснюватися в цілісних системах життєвого простору особистості з обов'язковим включенням самої людини в ці системи;

- доведено нелінійний характер трансформаційних процесів у сферах повсякденної свідомості особистості в її естетичних, етичних і суспільних проявах;

- встановлено зміст та механізми трансформації значень і особистісних смислів, які забезпечують цілісність або диференціацію семантики самого психологічного образу і семантики тих мовленнєвих означень, які використовує особистість для опису цього образу;

- доведено, що план вираження і план змісту конкретного суб'єктивного образу можуть мати істотні розбіжності, де змістовна сторона буде представлена ширше, ніж мовленнєва (план виразу);

- акцептуалізовано перегляд теоретичних положень принципу детермінізму та обґрунтовано доцільність використання принципів психосинергетики та квантової психології в дослідженні трансформаційних процесів буденної свідомості особистості;

- узагальнено проблеми специфічних взаємодій оціночних парадигм у трансформаційних процесах семантичних просторів повсякденної свідомості особистості;

- встановлено, що процес трансформації повсякденної свідомості особистості є своєрідним переходом однієї, специфічно впорядкованої системи оціночних парадигм в інший ступінь упорядкованості цієї системи, що нівелює ймовірнісний і хаотичний принцип існування систем свідомості;

- обґрунтовано глибинні й об'єктивні критерії ефективності впливу мистецтва (художньої прози) і специфічних громадських детермінант на буденну, громадсько-політичну свідомість у період зміни громадянсько-правового суспільства і вибору провідного громадського лідера країни;

- експериментально доведено «ефект відкату» і «ефект перевертня» у трансформаційних процесах повсякденної свідомості особистості;

Уточнено

- обмеженість дії закону породження естетичного переживання «знищення формою змісту»;

- принципи класичної методології дослідження свідомості, зокрема: принцип прогресивного розвитку, структурно-функціонального аналізу і тенденція до одновимірності опису соціальних систем і особистості;

- можливості використання психосемантичних методик для діагностики стану стабільності-нестабільності системи цінностей і ціннісних орієнтацій у повсякденній свідомості особистості;

- роль часової перспективи як чинника трансформаційних процесів в буденній свідомості особистості;

- зміст та роль особистісної та ситуативної детермінант у трансформаційних процесах повсякденної свідомості особистості;

- теоретико-методологічні та емпіричні підходи до вивчення актуальних проблем громадсько-політичної свідомості (політичного вибору), специфіки трансформаційних процесів етичної й естетичної свідомості особистості;

- зміст практики виховання (формування) естетичної і етичної свідомості молоді, з акцентом на необхідності зміни принципових положень і рекомендацій, зокрема, щодо аргументування і логіки переконливих дій, які мають бути спрямовані не на окремі етичні, естетичні або політичні норми, цінності, установки, традиції, а на процес взаємозв'язку значущих для суб'єкта (або для певної групи осіб) оцінних парадигм, за умови задіяння всього контенту семантичного простору тієї або іншої змістовної області свідомості;

- засади діагностики девальвації ментальних особливостей трансформації естетичної і етичної свідомості та етнічної ментальності особистості.

Теоретичне значення результатів дисертаційного дослідження:

- *розроблено* концепцію семантичної трансформації свідомості особистості, яка передбачає дворівневу структуру: семантичний рівень трансформації значень, особистісних смислів і парадигмальний рівень оціночних парадигм – складових когнітивної складності свідомості;

- *доведено* можливість психосемантичного дослідження механізмів трансформації свідомості людини на засадах генетико-моделюючого методу;

- *обґрунтовано* положення про зміну взаємозв'язків між оціночними парадигмами та динамікою когнітивної складності свідомості особистості;

- *теоретично обґрунтовано і доведено* положення про естетичний розвиток особистості як перехід, трансформацію свідомості з рівня локальних оціночних суджень до формування якісно нових інтегральних оціночних парадигм;

- *уточнено та диференційовано* зміст понять «реконструкція», «деконструкція» і «розвиток» свідомості;

- *показано*, що суттєвим чинником, який детермінує процес структурування імагінальної системи, є усвідомлене ставлення особистості до цієї проблеми.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає у:

- розробці психосемантичних методик реконструкції сприйняття образів і персонажів в естетичній, етичній і суспільній свідомості особистості, проаналізовано можливість екстраполяції логіки і алгоритмів побудови цих психосемантичних методик для дослідження інших сфер повсякденної свідомості особистості;
- профілактичній функції методики реконструкції сприйняття образів і персонажів в естетичній, етичній і суспільній свідомості особистості для представників різних молодіжних субкультур;
- застосуванні розробленої в дисертації психосемантичної техніки реконструкції естетичної і етичної свідомості особи в умовах сучасних тенденцій суспільної свідомості до полікультурної естетики і етики;
- моделюванні цілеспрямованих трансформаційних тенденцій суб'єкта за умов необхідності в девальвації «чужих» ментальному простору етичних, естетичних, релігійних та інших цінностей, або для популяризації значущих для культурного і етичного простору цінностей.

Основні теоретичні положення і емпіричні результати використано в практиці викладання таких курсів, як: «Проблеми психосемантики свідомості», «Проблеми психології мотивації: динамічна теорія мотивації Курта Левіна», «Психологія мистецтва», «Вступ у спеціальність», «Психологія особистісного зростання», «Психологія самосвідомості особистості», «Історія психології».

Результати дослідження **впроваджено** в освітній процес Інституту родини та соціальної роботи Люблинського католицького університету імені Яна Павла II (довідка № 45 від 10.10.2016 р.); Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 01-28/1433 від 18.07.2017 р.); Національного медичного університету імені О.О. Богомольця (довідка № 67-34 від 10.10.2017 р.); Краматорського економіко-гуманітарного інституту (довідка № 123 від 12.11.2015 р.); Міжрегіональної академії управління персоналом (довідка № 13/051 від 09.12.2013 р.); Рівненського державного гуманітарного університету (довідка №107 від 26.06.2017); Міжнародного класичного університету імені Пилипа Орлика (довідка № 25 від 15.11.2017 р.); Національного університету «Острозька академія» (довідка № 48 від 22.11.2017 р.); науково-дослідну роботу Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (довідка № 587-01-11 від 15.09. 2016 р.); Української національної федерації наукової аналітики (довідка № 4 від 25.04. 2017 р.); Східно-європейської федерації наукової аналітики МАНВО (довідка № 13 від 18.04. 2017 р.); ГО «Центр практичної філософії» (довідка № 11 від 22.09. 2016 р.).

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження обговорювалися на: першому Всеукраїнському конгресі психологів (Київ, 2005); Міжнародній науково-практичній конференції „Генеza буття особистості” (Київ, 2006); III Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми екологічної психології» (Чернігів, 2006); міжнародній науково-практичній конференції „Особистісні та ситуативні детермінанти поведінки і діяльності людини” (Донецьк, 2008); III міжнародній науково-

практичній конференції „Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми” (Київ, 2008); науково-практичній конференції «Психологія особистості: досвід минулого – погляд в майбутнє» (Одеса, 2004); науково-практичній конференції «Психологія особистості: теорія, досвід, практика» (Одеса, 2007); Всеукраїнській науково-практичній конференції „Духовність у становленні та розвитку громадянської особистості” (Херсон, 2006); науково-практичній конференції «Терапія душі» пам'яті І.Г.Белявського – ОНУ імені І.І. Мечникова (Одеса, 2004); 58-й Науковій конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (Одеса, 2003); 60-й Науковій конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (Одеса, 2005); 61-й Науковій конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (Одеса, 2006); 62-й Науковій конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників Одеського національного університету імені І.І.Мечникова (Одеса, 2007); першій міжнародній науково-практичній конференції «Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві» (присвячена 120-річчю з дня народження С. Л. Рубінштейна) (Москва, 2009); третій міжнародній науково-практичній конференції «Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві» (Одеса, 2011); міжнародній науково-практичній конференції «Ольвійський форум 2012: стратегії України в геополітичному просторі, (Севастополь, 2012); II міжнародній науково-практичній конференції «Пізнавальний і перетворюючий потенціал історичної психології як науки» (Одеса, 2016); XII міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми екологічної психології: Еколого-психологічні наслідки криз та катастроф», присвяченій пам'яті Василя Олексійовича Скребця (Чернігов, 2016). II міжнародній науково-практичній конференції «Фундаментальні і прикладні наукові дослідження» (Хамільтон, 2015); круглому столі «Наукова спадщина І.О.Синиці в контексті сучасної педагогічної психології» (Київ, 2015, 2016, 2017, 2018); всеукраїнській конференції «Тиждень психології в Інституті психології імені Г.С. Костюка НАПН України» (Київ, 2017, 2018); всеукраїнській конференції з міжнародною участю «Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми» (Київ, 2018).

Матеріали кандидатської дисертації «Психосемантичний аналіз ефективності засобів комунікативного впливу», захищеної у 2002 році за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології у докторській дисертації не використовувалися.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження опубліковані в 3 одноосібних монографіях, 2 навчальних посібниках, 25 статтях у збірниках наукових праць та спеціальних наукових журналах, зокрема 20 – включених у

перелік, затверджений МОН України, 5 – у зарубіжних та міжнародних наукометричних виданнях, 8 – у матеріалах конференцій.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, 6 розділів, висновків, списку використаних джерел, який містить 658 найменувань, додатків на 45 сторінках. Загальний обсяг дисертації 531 сторінка, основний – 394 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено його об'єкт, предмет, мету і завдання; показано наукову новизну, теоретичне і практичне значення результатів дослідження; подано відомості про апробацію й впровадження результатів.

У **першому розділі «Теоретико-методологічні основи вивчення свідомості в сучасній психології»** здійснено теоретичний аналіз феномену свідомості як загально-психологічної категорії у рамках нових методологічних парадигм («пост-культурної», «пост пост-культурної» естетики зокрема).

Проаналізовано історичні витoki психосемантичного методу та визначено сучасний стан розвитку галузі психологічного знання «експериментальна психосемантика», яка з'явилася на початку 70-х років минулого століття як результат невирішеності низки проблем психолінгвістики, психології перцепції, у тому числі соціальної, психології індивідуальної свідомості, психології особистості, психології пізнавальних процесів.

Зазначається, що досягнути таємниці людської мови і вибудувати її систему стало можливим завдяки психолінгвістиці, яка шукала відповіді на проблемні питання не у структурних моделях мови, а в феноменологічних особливостях самого мовця і слухача. Дане протиріччя, яке позначене В.Гумбольдтом як «антиномія в мові», отримали своє теоретичне і методологічне осмислення в тезах «мова в людині» і «мова поза людиною». Мова тут розуміється не як окрема функція, не як самостійна субстанція, а як цілісний акт мовленнєвої діяльності, що пов'язує собою саму людину і її соціальний буттєвий простір.

Методологічні суперечності в співвіднесенні категоріального апарату психолінгвістики та психології визначили два вектори досліджень: психолінгвістику як теоретичне мовознавство і психолінгвістику як експериментальну лінгвістику. Загальним моментом для них було розуміння об'єкта як «теорія мовної діяльності», як сукупність мовних подій чи мовленнєвих ситуацій. Розв'язання цього спірного питання про співвіднесення психолінгвістики та психології вирішено на користь психологічної науки, де основний акцент робився на проблеми семантики і власне суб'єкта мовленнєвої діяльності, не його особистісних особливостей. Наукове вирішення цих аспектів зіткнулося з проблемою психологічного аналізу або індивідуальної свідомості суб'єкта, з реконструкцією представлених в суб'єктивній свідомості систем особистісних смислів, суб'єктивної системи значень, що несуть в собі вибірковий і варіативний характер сприйняття всіх змістовних сфер

зовнішнього світу. Зазначена проблема аналізується на матеріалах досліджень таких авторів, як В. Берман, В. Високов, О. Леонтьєв, В. Петренко, Б. Майстров, В. Петренко, В. Єрмолаєва, О. Копиленко, Л. Руденко, Г. Лазутіна, А. Лосєв, О. Лурія, Л. Цветкова, М. Жинкина, Т. Рябова, Р. Хорлів та ін. Констатовано, що головним моментом процесу розуміння тексту як мовного висловлювання є правильне розуміння смислової структури тексту як ієрархії предикатів (В. Петренко). Акт предикації стає основою в мовленнєворозумовій діяльності як на рівні мовця, так і на рівні того, хто сприймає висловлювання.

На відміну від традиційної психометрики експериментальна психосемантика оперує не площиною даних, тобто даних, представлених у плоскій прямокутній матриці даних «індивід-характеристика», а об'ємною формою надання даних, як мінімум, тристоронньою матрицею даних по типу «об'єкт – категорія – індивід». У модель експериментальної психосемантики вписується така важлива складова, як суб'єктна характеристика особистості. В рамках експериментальної психосемантики з'являється можливість встановити особливості не тільки властивостей особистості, але і виявити специфіку взаємин між цими властивостями на рівні окремо взятої індивідуальності. В отриманих багатовимірних просторах надається можливість геометричного зображення суб'єктивних взаємин між оцінюваними об'єктами, де близькість або відстороненість точок характеризує представленість цих об'єктів у суб'єктивному семантичному просторі особистості.

Проаналізовано переваги психосемантичного методу. Зокрема, зазначається, що психосемантика, як один з варіантів проєктивних методик, характеризується рядом таких переваг, як: геометричне представлення семантичних просторів, що дозволяють відображати отримані дані в компактній формі; можливість узагальнити вихідну мову опису досліджуваної сфери свідомості особистості в більш ємні категорії-фактори і отримати при цьому базові форми категоризації; визначити когнітивну складність тієї чи іншої змістовної сфери свідомості; визначити "перцептуальну цінність значення" - суб'єктивну значимість тієї чи іншої підстави категоризації за їх внеском у загальну дисперсію; знайти координати коннотативних значень у рамках семантичного простору, що фіксують смисли суб'єкта по відношенню до аналізованих об'єктів.

Зазначено, що в моделі експериментальної психосемантики стають можливими реконструкції взаємовідносин між специфічними особливостями особистості у формі семантичних просторів, заданих самим суб'єктом. Шляхом використання психосемантичних підходів у дослідника з'являється можливість дослідити ті зміни в загальній картині образу світу, які відбуваються в глибинних сферах свідомості особистості при дії зовнішніх або внутрішніх детермінант.

Слід зазначити, що культурно-історична основа свідомості стала витіснятися природничо-науковою орієнтацією. Окрім цього, з позицій нових методологічних парадигм, свідомість людини вивчається в просторі глобальних, цілісних систем, що створює необхідність пошуку, так би мовити,

«третього шляху» пізнання і розуміння системності і цілісності картини світу, в якому б детермінізм не протиставлявся індетермінізму. У такому методологічному підході пріоритетну позицію повинні займати принцип доповнювальності, випадковості, необхідності, які актуалізуються в так званих точках біфуркації (психосинергетичний підхід).

В психосинергетичному підході феномен свідомості і поведінки людини досліджується на макро- та мікробуттєвому рівнях. На думку І.В. Єршової-Бабенко, основний кістяк психосинергетичного підходу складають дві субстанції: «зовнішнє середовище» і «внутрішнє середовище».

Перехід від дискретного сприйняття (віддзеркалення) дійсності до цілісного, образного сприйняття (відтворення) буттєвого простору суб'єкта привів до корінного переосмислення власне феномену свідомості і тих детермінант, які спочатку задають змістовну компоненту одиничного значення, а потім коригують, деформують, трансформують, а часом і нівелюють цю змістовну складову. При розробці принципу єдності свідомості і діяльності проблему аналізу специфіки взаємодії елементів свідомості і структурних компонентів діяльності (їх гармонійного або суперечливого характеру) О.Леонтьєв, так би мовити, виносив останні за дужки. Ці проблеми стали інтенсивно досліджуватися тільки останнім часом в рамках синергетики, в роботах з психології саморозвитку, самодетермінації, саморегуляції, самосвідомості (В.Зінченко, Є. Моргунов, В. Налімова, В. Чудновський, Т.Ткач, Ф.Баррон, І.Ульянич, Я.Цехмістер).

Проблема аналізу специфіки взаємодії елементів свідомості і структурних компонентів діяльності (їх гармонійного або суперечливого характеру) одержала спеціальне наукове опрацювання в роботах Е.Ільєнкова, який спробував вирішити її через співвідношення мислення і мовлення. Дотримуючись даної логіки, можна думати, що не тільки формування значень і особистісних смислів, але і їх трансформація обумовлюються задовго до того, як вони будуть осмислені, та, відповідно, усвідомлені. Саме цей акцент трансформації глибинних структур сфер свідомості особистості для вирішення досліджуваної проблеми є вузловим і основоположним, оскільки підґрунтя будь-якої трансформації свідомості особистості складають як внутрішні, так і зовнішні чинники.

Концептуалізація естетичної свідомості останнім часом поєднується з поняттям естетичного дискурсу, який проявляється у сприйнятті будь-якого твору мистецтва як своєрідного тексту (Р.Барт, В.Волошинов, С.Московічі, М. Емберті, Д.Громко, А.Хальперн, Е.Рош, Д.Елліс, Е. Дуков, В.Медінцев, Е. Назайкинський).

Специфіка суто психологічного підходу до вивчення окремих сторін моралі визначила необхідність розведення й уточнення семантичного значення таких основних етичних понять, як "мораль" і особистісна "моральність". Теоретичний прорив у хаосі невизначеності поглядів на сутність моралі здійснили І.Кант та Г.В.Ф.Гегель. Мораль, на думку І.Канта, - це не спонтанне прагнення, що йде зсередини, а добровільне самопідкорення людини обов'язку

(закону), де такі поняття, як "свобода", "належне", "цінне", розкривають сутність "добровільного самопідкорення".

Проаналізовано питання суспільного становища людини, усвідомлення її місця у природі, космосі, некерованості розвитку науково-технічного прогресу, екологічної агресії (Ж.Піаже, Л.Колберг, Ф.Зімбардо, С.Мілгрем, А.Силін, А.Печчєя, А. Гуссейнов, Ф. Бурлацький, В. Гур, В. Ганжина, П'єр Тейяр де Шарден, М. Федорова), що стало підставою для визначення методологічних підстав розробки нового підходу до феномену буденної свідомості, до її конкретно-історичних форм, природи і сутності означив коло творчих можливостей дослідної практики та її історичні перспективи. Слід констатувати, що критики класичної і сучасної науки стали наділяти буденну свідомість усіма правами та статусом науки, підкреслюючи при цьому той факт, що буденній свідомості притаманні більш високі ідеали та форми пізнання.

Буденна свідомість на філософському рівні є диференційованою на два підрівні: буденна, повсякденна свідомість і теоретична свідомість. Принциповою відмінністю повсякденної свідомості від теоретичної виступило те, що в останній, поряд з описом суспільного життя, суспільного буття з'ясовуються, пояснюються ще й ті причини, детермінанти, закони, за якими вони сформувалися та існують. На рівні повсякденної свідомості мова йде про поверхнєве первинне розуміння і конструювання навколишнього світу, про глибину відображення у повсякденній свідомості суспільного життя, де причини й чинники детермінації випадають з поля суб'єкта, так би мовити, «виносяться за дужки» (психосемантична площина). Характеризуючи принципові відмінності теоретичної свідомості від повсякденної, принципової значущості набуває феномен протиріч, з якими стикається суб'єкт між абстрактно-правильною істиною і конкретно повнотою життя (за Е.Ільєнковим).

В сучасних психологічних дослідженнях моралі на рівні повсякденної свідомості мораль розглядають як набір незв'язаних між собою рекомендованих приписів, нормативних положень, моральних вчинків і цілісних поведінкових актів, які можуть перебувати у відношеннях співпідпорядкованості в різних їх варіаціях (І. Дубів, А. Хвостів, І. Знаков, А.Зосимовський, С. Якобсон, Т. Морєва, Е. Савіна).

Якщо в гуманітарних науках феномен буденної свідомості аналізується і трактується як один із структурних утворень суспільного життя, суспільної свідомості, то в психології актуальність дослідження цього феномену має свою специфічну логіку та історію.

Сформований у вітчизняній філософії і психології суб'єктоцентричний підхід до дослідження повсякденної свідомості вивів феномен здорового глузду на пріоритетні позиції, в певній мірі нівелювавши когнітивну складову знання про буттєвий простір суб'єкта. Буденна свідомість це, перш за все, сукупність уявлень, знань, установок і стереотипів, заснованих на безпосередньому повсякденному досвіді людей і домінуючих у соціальній спільності, до якої вони належать (Н. Полетаєва). Вона містить спотворення,

неточності, суперечності і, разом з тим, забезпечує людині ефективне пристосування до дійсності, успішне вирішення життєвих проблем. У своїй суб'єктно-діяльній концепції людини С. Рубінштейн окреслив загальні контури феномену буденної свідомості суб'єкта. Розглядаючи людину як системне утворення, С. Рубінштейн, продовжуючи традицію Л. Виготського, ставив на чільне місце практичну життєдіяльність суб'єкта, становлення якої здійснюється через систему взаємодій людини із зовнішнім світом опосередковано повсякденною свідомістю. Основоположним моментом у підході В. Зінченка є крок та процес, який перетворює процес існування суб'єкта в процес його повноцінного життя тут і тепер, реалізованого в повсякденній свідомості суб'єкта.

В зарубіжній психології проблема повсякденної свідомості досліджується в площині феномену «повсякденність», де остання розглядає життя як просторово-часовий континуум, наповнений речами і подіями. Одним з центральних питань повсякденності є її програмування, яке на різних етапах розвитку суспільства зумовлюється міфологією, культурою, мистецтвом, власне наукою. Саме на рівні соціокультурної реальності, на думку ряду вчених, і здійснюється взаємодія мистецтва і повсякденної свідомості. Життя людини набуває своєї специфічної художності на перетині повсякденної свідомості і мистецтва.

У квантовій психології при вивченні повсякденної свідомості суб'єкта йдеться про представленість навколишнього світу в глибинних структурах психіки людини, у її буденній свідомості у формі образу Світу, який формується не пасивно під впливом зовнішніх детермінант, а активно конструюється самою особистістю. Активна роль людини тут розуміється як діяльність з вибрання актуального для самої людини сприйняття, а точніше конструювання для самої себе в рамках буденної свідомості навколишнього світу, психологічного, економічного, етичного, естетичного, політичного, етнічного, екологічного простору, тобто всього того, що К. Левін називав «психологічним полем особистості».

Такими чином, проаналізовано багатозначність визначень повсякденної свідомості, встановлено, що диференціації понять повсякденної свідомості в гуманітарних науках відбуваються, виходячи з наступних положень: - за місцем, яке посідає повсякденна свідомість в системі інших форм і різновидів свідомості та духовних сфер суспільства; - за функціональним критерієм; - за місцем у загальній структурі духовної сфери суспільства; - за критерієм «системність-безсистемність».

Узагальнено, що дослідження повсякденної життєдіяльності особистості та заміна категорії «буденна свідомість» категорією «повсякденність» дещо обмежила діапазон і дослідницькі рамки проблеми повсякденної свідомості, залишивши за межами дослідної практики такі утворення особистості, як життєві стратегії особистості, роль часової перспективи у формуванні поведінкової активності суб'єкта, динаміку нормативної бази моральних цінностей особистості, тощо.

Другий розділ *«Концепція трансформації свідомості: процес, структура, рівні»* присвячено категоріальному аналізу феномену «трансформації». Зазначається, що будь-які зміни, які відбуваються на рівні індивідуальної свідомості і підсвідомості, зміни у сфері колективної свідомості, позначаються терміном «трансформація». Поява даної категорії в науковому тезаурусі різних наук потребує уточнення і перегляду таких, близьких з нею за змістом категорій, як «розвиток», «саморозвиток», «формування», «еволюція», «революція», «перетворення» та ін. Встановлено, що категорія «трансформація» має універсальний характер і ширший об'єм за своїм змістом, чим перераховані вище категорії «еволюція», «розвиток», «перетворення» тощо.

Процес трансформації – це цілеспрямований процес, в якому за допомогою спеціальної техніки і технологій (техніка якоріння, техніка субмодальностей, техніка помаху, техніка зміни особистої історії, трансів техніки тощо) актуалізують питання щодо зміни якісних і кількісних параметрів того або іншого психологічного феномену (якщо йдеться про психологію). Категорія «розвиток» як спрямований рух є процесом зміни кількісних параметрів якості, його протікання можливо як в еволюційний, так і революційний спосіб.

В західній літературі процес трансформації розглядається з позицій її сутнісних моментів. У рамках вітчизняної психології проблема трансформації досліджується в системі ціннісної спрямованості особистості й її ролі в породженні *смыслоутворювальної* активності (А. Волочков, Е. Єрмоленко); внутрішніх умов детермінації трансформаційних процесів в особистісному вдосконаленні (С. Рубінштейн, К. Абульханова-Славська, А. Брушлинський).

В структурі авторської моделі трансформаційних процесів свідомості особистості даний підхід узгоджується з рівнем трансформації міжпарадигмальних зв'язків структури когнітивної складності тієї чи іншої сфери свідомості особистості і носить адаптивну, а не пізнавальну функцію.

В рамках екзистенціальної психології проблема трансформації свідомості розглядається з позиції «вертикального», в термінології В. Франкла, вимірювання. Трансформація свідомості трактується як своєрідний мікрострес, як особливе переживання будь-якої події, яка вказує, де і в чому можна шукати смисл. У запропонованому З. Мадді підході до інтрепретації поведінки людини, що зіткнулася з новим досвідом, вводиться поняття процесу вибору – «піти назустріч або відмовитися від нього».

В основу авторських уявлень про структуру свідомості покладена теорія свідомості О. Леонтьєва, структурними компонентами якої виступають значення, особистісний смисл, «плотська чуттєва тканина». У цій теоретичній моделі свідомості «значення» розуміється як узагальнене віддзеркалення дійсності, що стало надбанням суб'єктивної свідомості, вироблене людством і зафіксоване у формі поняття, знання або, навіть, уміння як узагальненого "образу дії", норми поведінки тощо.

Одним з основоположних питань щодо трансформації значень і особистісних смислів є питання про цілісність або диференціацію семантики самого психологічного образу і семантики тих мовленнєвих означень, які

використовує особистість для опису цього образу. План виразу і план змісту конкретного суб'єктивного образу можуть мати істотні розбіжності, де змістовна сторона буде представлена ширше, ніж мовленнєва (план виразу).

Реконструювати змістовний план суб'єктивного образу можна тільки через смислові компоненти значень (їх конотативні і денотативні характеристики), які актуалізуються в глибинних структурах свідомості суб'єкта в ситуації «тут і тепер», тобто в ситуації конкретної дії на естетичну, етичну або політичну свідомість особистості. В даному дослідженні аналіз процесу трансформації свідомості особистості здійснюється через опис образів персонажів художніх творів і образів політичних лідерів, тобто через ту систему суб'єктивних значень і особистісних смислів, які використовує особистість для їх опису. Зміна розташування оцінюваного образу в суб'єктивному семантичному просторі особистості, який виявляється в змінах величини проекцій конкретного образу на полюси того або іншого чинника, оцінної парадигми, визначається, на наш погляд, тими трансформаціями, які відбуваються на рівні особистісних смислів значень, увійшовши до структури конкретної оцінної парадигми (чинника). Всі ці положення знайшли своє віддзеркалення в авторській теоретичній моделі трансформації свідомості особистості.

Проблему трансформації свідомості особистості на семантичному рівні можна розділити, як мінімум, на два напрями. Перший напрям – це виділення інститутів і суб'єктів, які є джерелом тих або інших детермінант процесу трансформації свідомості особистості, а також перелік прийомів, методів, технологій реалізації цих трансформаційних дій, які, як правило, мають чітко окреслені цілі і завдання. Тут виділяються три глобальні рівні трансформації: суспільна або культурологічна дія, що припускає трансформацію певного сектора, сфери свідомості. Умовно його можна позначити як: «Культура – Я»; рівень «Вони – Я»; рівень «Я-Я». Другий напрям – це проблема вимірювання, діагностики ступеня трансформації тих психологічних структур, на які впливають перераховані вище культурологічні чинники, соціальні інститути і сама особистість.

На першому «семантичному рівні» трансформації свідомості особистості досліджуються не тільки сформовані особистісні сенси тих або інших етичних, естетичних і політичних значень, але і ті трансформації, яких зазнають окремі особистісні смисли певної змістовної сфери свідомості.

Для опису одиниць аналізу психічного останнім часом стали пропонувати таке психологічне *утворення*, як *смысл*, аргументуючи це тим, що будь-які форми особистісної активності без *смысла*, значень, особистісного *смысла*, «чуттєвої тканини» є неможливими.

Для досліджуваної проблематики провідною характеристикою будь-якої смислової системи є її динамічність. Весь простір психічної сфери особистості організовується певним чином впорядкованими смисловими структурами (семантичними структурами у вигляді семантичних просторів різних змістовних сфер життєдіяльності особистості). Актуалізація системи смислів

обумовлюється тими ситуативними чинниками, що змінюють констеляцію знаків, створюючи тим самим відповідну базу для їх адекватної інтерпретації.

Таким чином, можна констатувати, що термін „трансформація” трактувався, переважно, як синонім таких понять, як «розвиток», «саморозвиток», «формування», «еволюція», «революція», «перетворення». Такі принципи класичної методології як принцип прогресивного розвитку, структурно-функціонального аналізу і тенденція до одновимірності опису соціальних систем і особистості потребують істотного перегляду. У психології позначився новий підхід у дослідженні трансформаційних тенденцій, де окрім трансформацій свідомості окремого суб'єкта стали досліджуватися трансформації наукового мислення. Пріоритетне положення в трансформаційних процесах у сучасній психології стало відводитися таким внутрішнім детермінантам, як мотив, цінності, установки, життєві сценарії, часова перспектива, домагання особистості, саморегуляція, смислоутворююча активність тощо.

Запропонований у дослідженні парадигмальний рівень трансформації свідомості особистості має високу узгодженість з теорією особистісних конструктів Дж. Келлі, яку він побудував на основі цілісної філософської концепції – конструктивного альтернативізму. Проблема трансформації значущих альтернативних конструктів узгоджується з процесом трансформації свідомості в запропонованій авторській моделі, а точніше – з її парадигмальною підструктурою.

Трансформаційні процеси свідомості будують, видозмінюють, уточнюють смислову модель буттєвого простору суб'єкта (його суб'єктивну картину світу). Кожен акт свідомості робить неминучим розуміння сенсу в активних смислоутворюючих пізнавальних контурах свідомості.

Третій розділ «Вплив мистецтва на естетичну свідомість у повсякденному житті суб'єкта» присвячено аналізу психології мистецтва як складової культури. У визначенні поняття «мистецтво» Поль Валері звертається до критеріїв «корисності-даремності» і «довільності», завдяки яким і дії, і результати (продукти) діяльності в мистецтві відрізняються від продукту праці в буденному житті. Спроби диференціації мистецтва (Е.Ласло) на елітарне і народне призводили до нівелювання однієї з основних функцій мистецтва: об'єднувати людей, емоційно їх збагачувати, викликати натхнення. У постмодерністському підході проблема психології мистецтва знайшла своє опрацювання в роботах О.Христофорової, де істотному переосмисленню підлягав сам феномен «соціальності», а мистецтво набувало значень тілесності. Змістовно в поняття «мистецтво» у подальшому Ф.Ліотар вводить такі специфічні терміни, як «метарозповідь», «метаповість», «метаісторія», «метадискурс», дозволивши йому вийти за межі постмодерністського уявлення тілесноорієнтованого сприйняття культури й мистецтва. Характерним для всіх цих підходів є те, що провідною їх парадигмою стає дихотомія уявлень «відповідальності-безвідповідальності», «свободи-примусу», що неминуче веде не тільки до трансформації сенсів культурних цінностей (акцентів у розумінні

творів мистецтва), але й до видозмін психологічних механізмів сприйняття мистецтва (їх реконструкції і деконструкції).

Проаналізовано внесок у дослідженні проблеми мистецтва Юргена Хабермаса, Макса Вебера, Л. Виготського, Н. Маньковської, З. Баумана, Г. Тульчинського, Ж.Ф. Ліотара та ін. Засвідчується, що зафіксований в рамках сучасного мистецтва «примітивізм» (що рівнозначно реалізму) був не зовсім адекватно оцінений, унаслідок чого поза належною увагою дослідників залишилося прагнення художників через подібного роду примітивні форми і хаотичність викладу в своїх творах мистецтва розширити горизонти осмислення конкретною людиною повсякденної реальності (буттєвої або психологічної). До таких художників можна віднести І. Буніна (його новелу «Легке дихання»), А. Тарковського (з його кінофільмами «Дзеркало», «Соляріс», «Ностальгія»), Річарда Баха («Чайка на ім'я Джонатан Лівінгстон»), Анатолія Дністрового (новела «Вагітність, пенсіонер та інші непередбачення»).

Розгляд мистецтва з позицій психологічної науки висуває на передній план такі психічні і психологічні феномени, як свідомість, сприйняття, мислення, уява, емоції, відчуття, життєві сценарії, дискурс.

Відмінною рисою пізнання мистецтва від пізнавальної сфери буттєвого простору суб'єкта є те, що пізнання мистецтва надає можливість реконструювати духовне життя людини, в якому формується реакція у відповідь на співпереживання і встановлюється внутрішній діалог автора (митця) із реципієнтом його творчості. Причиною такого повороту є актуалізація практичних, життєвих ситуацій і проблем конкретної особистості, а саме те, що стоїть за ними, тими внутрішніми психологічними утвореннями у вигляді системи суб'єктивних цінностей (естетичних, етичних, політичних та ін.). Даний підхід тією чи іншою мірою знайшов своє вирішення в роботах таких вчених, як: М. Міхальчук, Т. Дрідзе, Л. Жабицька, Н. Чепелева, В. Одінцов, Б. Ананьєв, А. Потебня, С. Рубінштейн, О. Кривцун, В. Клименко та ін.

Теоретичні дослідження Л. Виготського щодо природи мистецтва та його ролі в житті людини дозволили довести неспроможність «зараження відчуттями» (як критерію дії мистецтва) і обґрунтувати як інтеграційний критерій психології сприйняття мистецтва етичні й естетичні реакції, залучаючи до цього їх суспільну, історичну, культурологічну основу.

Осмислення В. Аллахвердовим поглядів Л. Виготського і сучасних проблем психології мистецтва привели його до думки, що особливий акцент необхідно робити на категоріях «свідомість» та «інформація». М. Іванов спробував нівелювати запропонований Л. Виготським закон «знищення формою змісту» і обґрунтувати роль маніпулювання різними стилями мови, формування необхідної естетичної реакції (І. Буніна).

Безсумнівний внесок С. Рубінштейна в психологію мистецтва є те, що він вперше позначив роль антиципації та інтуїції при сприйнятті творів мистецтва. Що стосується таких детермінант процесу сприйняття мистецтва, як життєві сценарії особистості та внутрішній діалог, то вирішення цих проблем знайшло своє відображення в роботах Г. Тульчинського, О. Леонтьєва, В. Розіна,

О.Кроніка, О. Россохіна, В.Ізмагурова, Д. Леонтєва, П. Фролова, І. Ніколаєвої, Н. Полетаєвої, Н. Нічипоренко, Л. Регула та ін.

У роботах О. Леонтєва і М.Акімова, присвячених даній проблемі, акцент робиться на невербальному спілкуванні. Попередні творчі пошуки Л. Виготського привели до висновку, що домінуюча роль в психології мистецтва повинна відводитися відчуттям та уяві з обов'язковою диференціацією естетичних відчуттів, що відрізняються від відчуттів у буденному житті.

Таким чином, запропонований Л. Виготським підхід до породження естетичних відчуттів висвітлює тільки вузький спектр тих психологічних і особистісних детермінант, які насправді задіяні в процесі породження естетичних реакцій в процесі сприйняття творів мистецтва. Тут може йтися не тільки і не стільки про фантазію, скільки про ті компоненти внутрішнього психологічного простору особистості, за допомогою яких і відбувається породження естетичної реакції.

Тому логічно припустити, що подальше дослідження механізмів породження як буденних, так і естетичних емоцій піде по шляху пошуку й реконструкції нових психологічних феноменів, чинників і утворень, що породжують естетичні реакції (емоції). Саме тому авторське дослідження проблеми полягає у поглибленому аналізі не стільки феномену уяви, фантазії, скільки того внутрішнього психологічного простору суб'єктивної семантики, в якому, фактично, і відбувається формування естетичних емоцій, переживань, відчуттів.

У четвертому розділі *«Експериментальне дослідження впливу мистецтва на естетичну і етичну свідомість у повсякденному житті суб'єкта»* представлено результати експериментального дослідження реконструкції естетичної і етичної свідомості особистості під впливом художньої прози (новели І. Буніна «Легке дихання» і новели А.Дністрового «Вагітність, пенсіонер та інші непередбачення»).

Проаналізовано новелу як художній твір, за моделлю Л. Виготського, згідно якої новела характеризується за такими складовими як: сюжет, фабула, композиція і диспозиція. Під композицією розуміється певна комбінація подій реального життя, яку автор складає, конструє для досягнення поставленої естетичної мети. Під матеріалом (фабулою) розуміється те, що береться у заготовленому вигляді – життєві відносини, історії, випадки, побут, характери, тощо. Власне форму Л. Виготський розумів як розташування цього матеріалу у відповідності до законів художньої побудови. У своєму аналізі новели І.Буніна «Легке дихання» Л. Виготський пропонував дивитися на неї, як на чистий вид сюжетного твору, основним предметом якого є формальна обробка фабули і трансформація її в поетичний сюжет. Саме в цих співвідношеннях і закладається основа запропонованого Л. Виготським феномену під назвою закону «знищення змісту формою».

Виходячи з цілей і логіки даного дослідження, емпірична робота проводилась не тільки з оригіналом новели І. Буніна «Легке дихання», але і з її диспозиційним варіантом. Композиційний варіант новели І. Буніна «Легке

дихання» (тобто її оригінал) примушує читача повертатися знов і знов до кожного з героїв новели, прагнучи зрозуміти, відчувати їх людську сутність.

У першій частині дослідження впливу художньої прози на естетичну і етичну свідомість особистості досліджуваним пропонувалося за 74-ма спеціально підібраними уніполярними шкалами, оцінити такі образи і персонажі, як: Я сам, мій ідеал, краща подруга (друг), ідеал сучасної дівчини. Потім досліджуваним було запропоновано прочитати диспозиційний варіант новели І. Буніна «Легке дихання» і оцінити за цими ж шкалами наступні персонажі й образи: - Оля Мещерська, - класна пані, - директор школи, - козакий офіцер, - друг батька Малютін, - І. Бунін. Після цього досліджуваним пропонували прочитати композиційний варіант новели І. Буніна «Легке дихання», тобто, власне, оригінал новели. По закінченню їх просили знову оцінити образи Олі Мещерської і класної пані.

Завершувався експеримент тим, що досліджуваних знайомили з аналізом, висновками, аргументами і доводами, які робить Л.С. Виготський у своїй монографії «Психологія мистецтва» при аналізі новели І. Буніна «Легке дихання» і просили досліджуваних ще раз оцінити образ Олі Мещерської і класної пані.

За результатами аналізу з підпрограмою обертання матриці за методом «VERIMAX» в результаті факторизації загальноногрупованої матриці даних було виділено чотири ортогональні фактори: «невимушена життєрадісність – навчений песимізм»; «аморальна егоїстична раціональність – високоморальний, благородний альтруїзм»; «конформна примітивність – конформна інтелігентність»; «сензитивна суб'єктивність – аристократичність».

Образ Олі Мещерської, сприйнятий спочатку в площині першого фактору (рис.1) «невимушена життєрадісність» з мінімальною проекцією на цей чинник (тобто з мінімальною вираженістю таких якостей, як відкритість, веселий норов, доброта, впевненість у собі, симпатія, привабливість, азартність, зухвалість, непосидючість та ін.) зазнав істотних трансформацій і став сприйматися, як невимушена, життєрадісна особистість, відверта, приваблива, дуже симпатична, цікава, азартна дівчина.

Аналогічна тенденція була зафіксована стосовно образу класної пані. Спочатку, після прочитання диспозиційного варіанту новели, класна дама - І сприймалася майже так само, як і Оля Мещерська. Проекції їх образів на полюс «невимушена життєрадісність» були практично ідентичними. Після прочитання досліджуваними композиційного варіанту новели, тобто після прочитання оригіналу новели І.Буніна «Легке дихання», образ класної пані в свідомості наших досліджуваних зазнав радикальних трансформаційних змін. Проекція цього образу змістилася на протилежний полюс даного фактору «навчений песимізм», здобувши дуже високе навантаження («Класна дама-II»). Досить показовим є той факт, що у свідомості учасників експерименту трансформований образ особливої пані набув найпозитивніших рис і оцінок, таких, якими були наділені образи «мій ідеал» і «кращий друг».

У площині другого фактору - «аморальна егоїстична раціональність - високоморальний, благородний альтруїзм» (рис.1) розміщення оцінюваних

образів і персонажів було здійснено у наступний спосіб. Аналізуючи сприйняття і подальшу трансформацію образів Олі Мещерської і класної пані, можна відзначити позитивний характер трансформації образу Олі Мещерської, який, після прочитання композиційного варіанту новели, змінив свої оцінки на протилежні, що свідчить про реалізацію «закона знищення змісту формою». До повного нівелювання трансформації образу Олі призвів факт знайомства досліджуваних з аналізом композиційного і диспозиційного варіанту новели «Легке дихання», який задавався ще самим Л. Виготським. Після цього образ Олі Мещерської трансформувався так, що став наближатися до її первинного сприйняття (Оля Мещерська-I). Ми назвали цей феномен «ефектом відкату».

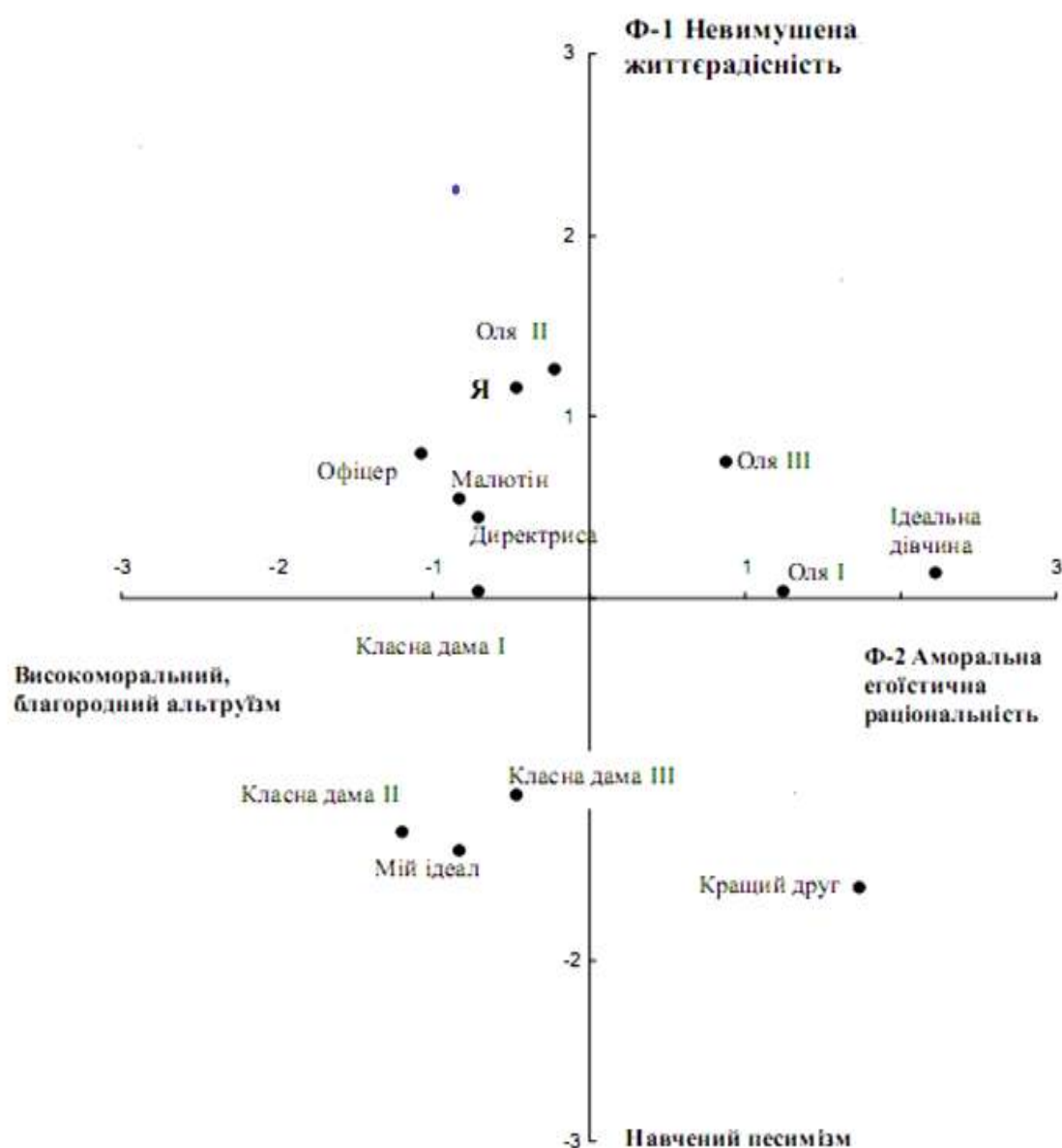

Рис. 1. Розміщення образів і персонажів у площині першого і другого факторів після прочитання новели І. Буніна «Легке дихання» (перший експеримент)

У площині третього фактору «конформна примітивність – конформна інтелігентність» дія композиційного варіанту новели «Легке дихання» виявилася мінімальною, а відповідно, і закон знищення змісту формою для трансформації образу Олі мав практично нульовий ефект. Істотні трансформації сприйняття образу Олі Мещерської викликало знайомство досліджуваних з аналізом Л. Виготським диспозиційного і композиційного варіантів новели І. Буніна «Легке дихання».

Можна констатувати певний ефект «негативної плівки», а саме, досліджувані (у площині полюсу «конформна примітивність») побачили в образі Олі Мещерської, після знайомства з логічними доводами і коментарями Л. Виготського, досить конформну дівчину, конформізм якої реалізовувався в край примітивних формах. Трансформація образу класної пані в площині цього чинника «конформна примітивність - конформна інтелігентність» виявилася у відсутності «ефекту відкату», продемонструвавши стійку тенденцію до конформності, наближаючись за величиною своєї проекції на полюсі «конформність» до проекції образу «мій ідеал». Можна констатувати істотні розбіжності в тих естетичних дискурсах, з якими підходять до аналізу і сприйняття новели «Легке дихання» Л.Виготський і досліджувані.

Дане експериментальне дослідження вочевидь показує, що текст художнього твору в естетичній і етичній свідомості досліджуваних не завжди сприймається однозначно, проявляється в трансформуванні сприйняття основних персонажів новели в залежності від впливу різних оцінювальних парадигм. Характер трансформацій може набувати форми «ефекту відкату», але не у всіх оцінювальних парадигмах.

В описаному вище дослідженні виявилось, що викладені в поясненнях Л.Виготського аргументи, характеристики й аналізи ситуацій та персонажів не мали конкретної детермінації, адже в одних випадках вони призводили до «ефекту відкату», а в інших – цей «ефект відкату» був повністю відсутній.

У зв'язку з цим, повторне експериментальне дослідження проводилося з певними корективами. *На першій стадії* цього дослідження, як і в попередньому експерименті, досліджуваним пропонувалося оцінити за 74 уніполярними шкалами образи персонажів. *На другому етапі* пропонувалося прочитати диспозиційний варіант новели І. Буніна «Легке дихання» і оцінити персонажів цієї новели. *На третій стадії* експерименту досліджуваним пояснювалося, що вони прочитали не той оригінал новели І.Буніна, який був ним насправді написаний, натомість спеціально складений варіант. Після прочитання оригіналу (тобто композиційного варіанту) новели І.Буніна «Легке дихання» досліджуваних просили за цими ж 74 уніполярними шкалами знову оцінити: образ Олі Мещерської, класної пані і письменника І. Буніна. *На четвертій стадії* експерименту студентам висловлювався весь той доказово-оцінний підхід прочитання і розуміння психологічних, етичних, естетичних пластів новели «Легке дихання», які заклав у ній І. Бунін. Разом з тим досліджуваних знайомили з основними віхами життєвої і творчої біографії І. Буніна. Після цього досліджуваних просили знову оцінити образи Олі Мещерської, класної пані, І. Буніна і Л. Виготського. За отриманими даними

складалася загальноугрупована матриця, яка потім підлягала обробці факторним аналізом з підпрограмою обертання за методом «VERIMAX».

Без подальшого ретельного опису всього експерименту (це робиться в текстах рукопису дисертації) перейдемо до узагальнень та виявлених тенденцій.

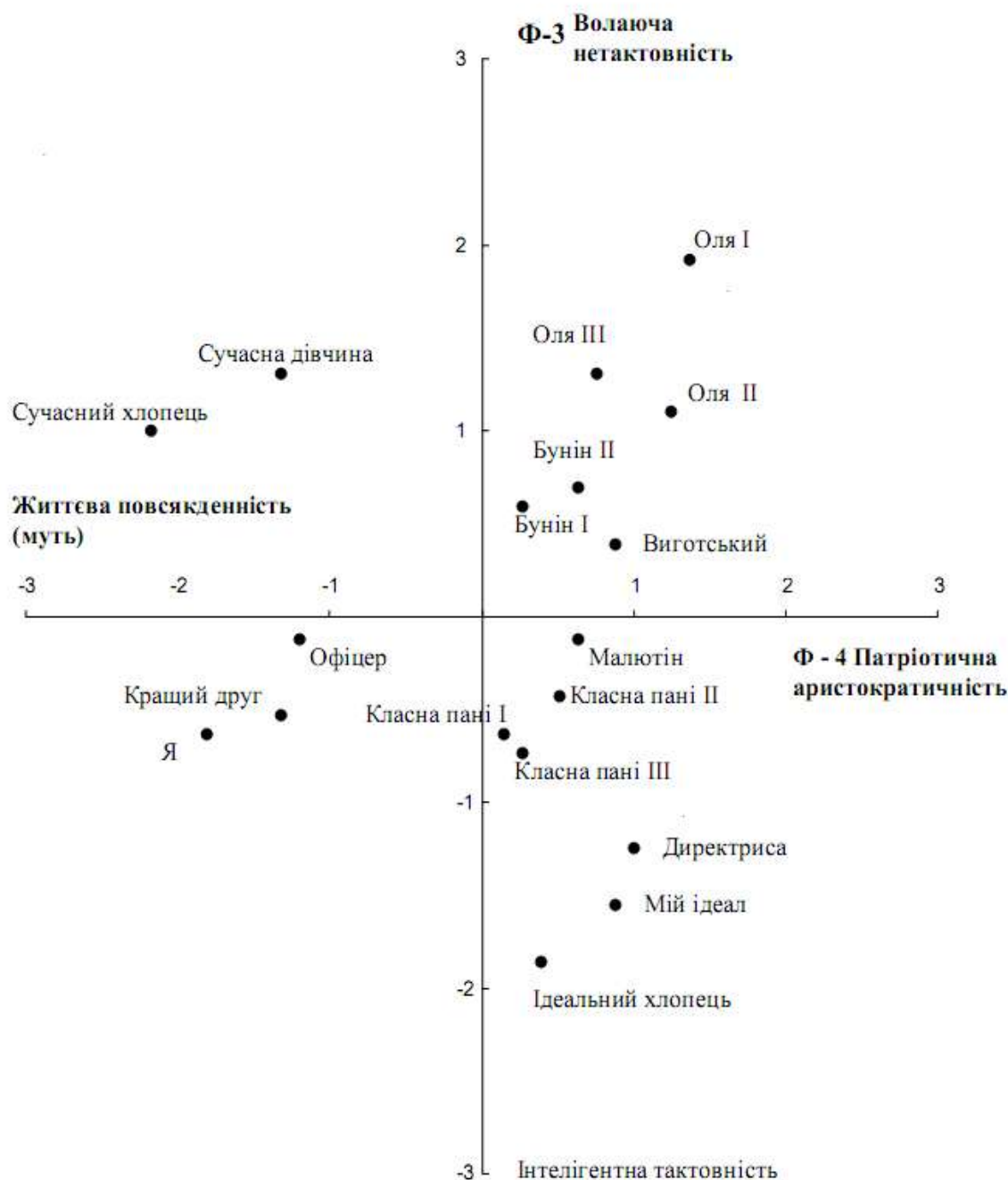

Рис. 2 Розміщення образів і персонажів у площині третього і четвертого факторів після прочитання новели І. Буніна «Легке дихання» (другий експеримент)

Отже, експериментально встановлено, що:

- трансформація оцінюваних образів і персонажів у глибинних структурах естетичної й етичної свідомості досліджуваних здійснюється не за

універсальними законами, а в просторі тих оцінних парадигм, в семантичних просторах яких реалізується ситуація сприйняття тих або інших персонажів чи подій, художнього твору, мистецтва;

- трансформаційні тенденції основних персонажів новели «Легке дихання» в естетичній та етичній свідомості суб'єктів сприймання здійснюються не відособлено, а в межах цілісної системи, де трансформація одного оцінюваного образу спричиняє собою певну видозмінюваність іншого (або інших) образів і персонажів;

- цілеспрямована негативна дестабілізація конкретного образу, персонажу чи його іміджу в глибинних структурах естетичної чи етичної свідомості суб'єкта в площині деяких оцінних парадигм не тільки не призводить до ефекту «відкату», а іноді й детермінує позитивний вектор у сприйнятті образу, персонажу, іміджу;

- істотних змін (трансформацій) зазнають не тільки оцінювані образи і персонажі, але й окремі оцінні парадигми, семантична складова яких може деполяризуватися;

- всупереч очікуванням, формування вказаних Л.Виготським переживань «легкого дихання» (відчуття легкості, відчуття відчуженості і довершеної прозорості життя) у досліджуваних не було виявлено.

Класичний твір І. Буніна «Легке дихання» несе в собі «дихання» етичної й естетичної атмосфери іншої, відмінної від нашого часу, культурної епохи. Тому наступний крок дослідження полягав у тому, щоб перевірити експериментально вплив сучасної української прози на матеріалі новели А.Дністрового «Вагітність, пенсіонер та інші непередбачення».

В цій новелі зберігається модель художнього твору І.Буніна: вона невелика за розміром, є інтрига міжособистісних стосунків між дівчиною і хлопцем, є обман, елементи маніпулятивної поведінки тощо. Суттєвою відмінністю є те, що зміст цього художнього твору представлений у диспозиційному плані (події в розповіді не піддаються композиційній трансформації з метою досягнення певної естетичної емоції).

У цьому експерименті, в порівнянні з експериментом за новелою І.Буніна «Легке дихання», все йшлося навпаки. Якщо в експерименті по сприйняттю новели І. Буніна довелося складати диспозиційний варіант новели «Легке дихання», то в цьому випадку було укладено композиційний варіант. При створенні композиційного варіанту новели прагнули максимально зруйнувати у Андрія образ дівчини – показати її з найгіршої сторони, а самого Андрія зробити кращим, приємнішим, позитивнішим.

У результаті факторизації матриці дівчат і хлопців, використовуючи методи математичної статистики, було виділено п'ять ортогональних факторів; «ідеальний шахрай, аферист – ідеал інтелігентної людини»; «ідеальна надійність – слизка, прагматична непостійність»; «демонстративна аморальність – патологічна моральність»; «життєрадісна обачливість – боязкість»; «егоїст – відповідальний вчитель (вихователь)».

Можна констатувати, що запланований ефект зниження (руйнування) позитивного образу дівчини Андрія після прочитання досліджуваними

композиційного варіанту новели, побудованого за принципом «знищення формою змісту», у площині першого фактору одержав абсолютно протилежну спрямованість, тобто призвів до абсолютно протилежного ефекту.

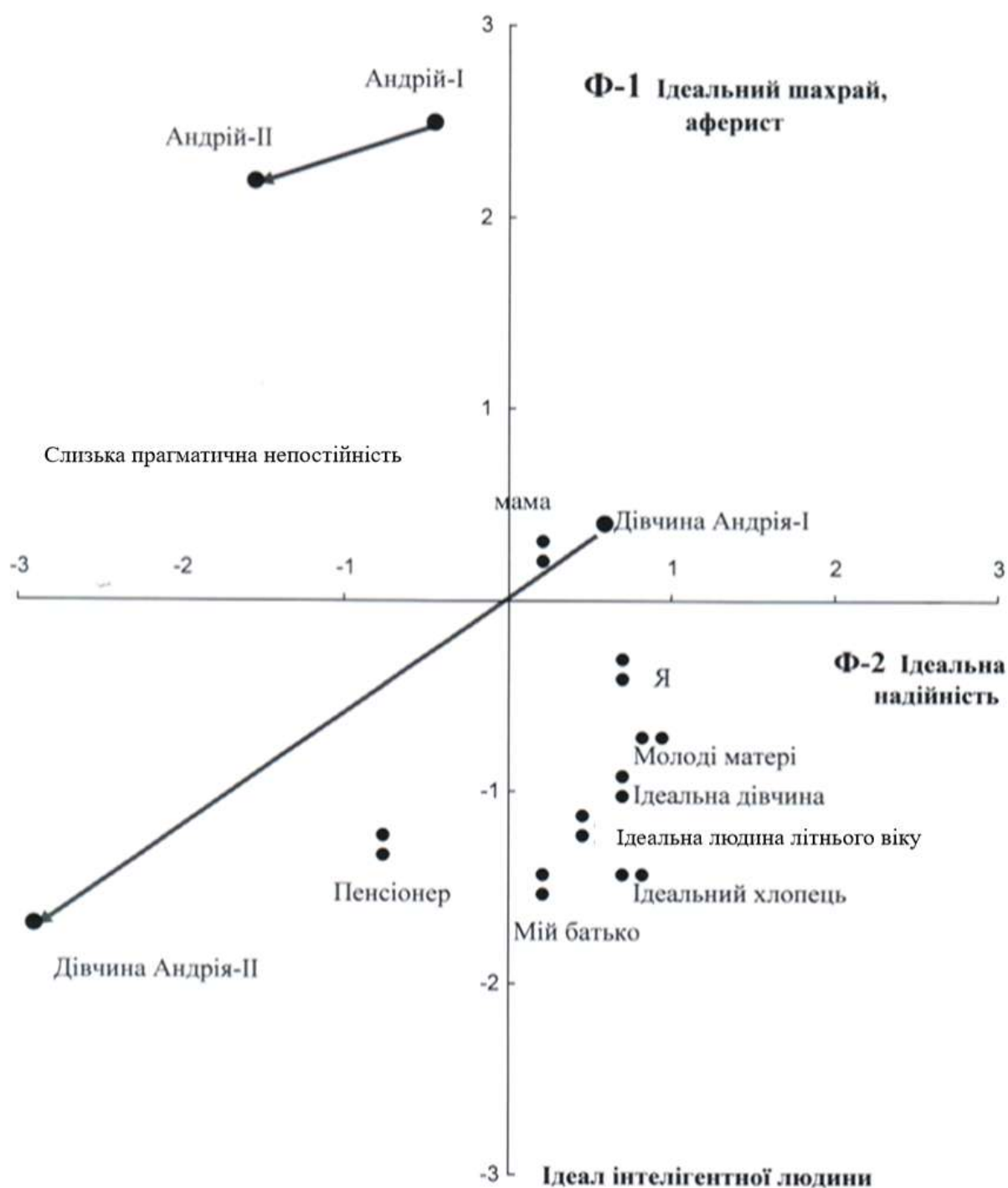

Рис. 3 Розміщення образів і персонажів у площині першого і другого факторів після прочитання новели А.Дністрового «Вагітність, пенсіонер та інші непередбачення»

У площині другого фактору «ідеальна надійність – слизька, прагматична непостійність» - образ дівчини Андрія, що сформувався після прочитання

оригіналу новели А.Дністрового з образу досить надійної дівчини, зазнав максимальної трансформації і став сприйматися максимально.

Образ Андрія, всупереч прогнозам, замість позитивних трансформацій в площині полюсу «слизька, прагматична непостійність» зазнав трансформації в негативну сторону, тобто став сприйматися як ще більш негативний (Андрій-ІІ). Можна констатувати, що і в даній частині експерименту запропонований Л. Виготським закон «знищення змісту формою» не одержав своєї належної реалізації. Трансформація образу дівчини Андрія показала ефективність дії композиційного варіанту новели А. Дністрового на естетичну й етичну свідомість учасників експерименту (вектор трансформації образу «дівчини Андрія» був спрямований не в позитивну, а в негативну сторону).

У площині четвертого *фактору* «життєрадісна обачність – боязкість» трансформаційні тенденції провідних образів новели не набули великих змін. У площині п'ятої оцінної парадигми «егоїст – відповідальний вчитель (вихователь)» трансформаційні тенденції образу Андрія знайшли повну відповідність із запланованою в композиційному варіанті новели метою.

Проведене дослідження показало, що спеціально складений композиційний варіант новели, спрямований на трансформацію основних образів (Андрія і його дівчини), досяг поставленої мети не повністю, а тільки в площині окремих значущих для досліджуваних оцінювальних парадигм. Величина трансформації провідних персонажів новели має істотні варіації (від максимальних – до незначних). У цій площині вивчалися й гендерні відмінності в трансформаціях образів соціального сприйняття, що знайшло своє відображення у тексті дисертації.

Проведений аналіз характеру оцінок і трансформацій образів і персонажів дозволив зробити наступні узагальнення:

- особистісні смисли системи етичних якостей, у глибинних структурах естетичної й етичної сфер свідомості досліджуваних зазнають значних трансформацій, часом змінюючи свою полярність з негативних на позитивні;

- сформульований Л. Виготським закон «знищення змісту формою» в глибинних структурах естетичної й етичної свідомості досліджуваних при сприйнятті новели А.Дністрового «Вагітність, пенсіонер та інші непорозуміння», в площині окремих чинників, не одержав максимальної реалізації, а мав несуттєву (або нульову) вираженість, що підтверджує нашу думку про те, що він визначає лише окремі тенденції, а не зумовлює повністю структурування свідомості;

- в глибинних структурах естетичної і етичної свідомості особистості у площині однієї системи оцінних парадигм образ може прямувати до дестабілізації, а в інших оцінних парадигмах може призводити до позитивних трансформацій у просторі;

- при сприйнятті сучасної художньої української прози були зафіксовані істотні гендерні відмінності трансформації глибинних структур естетичної і етичної свідомості особистості в просторах таких оцінювальних парадигм, як «самодостатній, лицемірний прагматизм – віртуальний романтизм» та «типовий аферизм (шахрайство) – зразковий охоронець порядку»;

- дія художньої прози може бути продуктивною тільки тоді, коли системи естетичних і етичних цінностей автора цього твору мають загальну платформу, загальні вектори з системою етичних та естетичних цінностей у шанувальників його творчості;

- трансформаційні тенденції основних персонажів новели в естетичній і етичній свідомості суб'єкта здійснюються не відособлено, а рамках цілісної системи, де трансформація одного оцінюваного образу спричиняє певну трансформацію іншого (або інших) образів і персонажів;

- художній твір, побудований згідно із законом «знищення змісту формою» в площині окремих оцінювальних парадигм, обумовлює значні трансформації в естетичній і етичній свідомості особистості;

- цілеспрямовані маніпуляції щодо дестабілізації образу або персонажу не завжди призводять до запланованого (передбачуваного) результату;

- істотних трансформацій зазнають не тільки оцінювані образи і персонажі, але й окремі оцінювальні парадигми, семантична складова яких може змінювати свою полярність;

- у естетичній і етичній свідомості особистості відбувається не тільки трансформація сприйняття того або іншого образу (персонажу), а і переосмислення, переозначування особистісного змісту певних етичних понять і тих етичних цінностей, що за ними стоять;

- реконструкція семантичних просторів сфер свідомості особистості, при сприйнятті художнього твору, дозволила визначити роль часової перспективи в структурі етичної і естетичної свідомості особистості.

У п'ятому розділі «Теоретичні та методологічні проблеми цивільно-правової свідомості в повсякденному житті суб'єкта» визначено проблеми суспільної психології (соціальної та політичної) та проблеми трансформації громадсько-правової свідомості.

Проблеми політичної психології останнім часом набули актуальності й певного суспільного резонансу. Виходячи з того, що процес трансформації суспільства це дуже складний, системний процес, науковий аналіз громадянсько-правової свідомості особистості вимагає уточнення категоріального апарату. Категорії суспільної психології у «суспільному просторі» аналізувалися М. Скориком, О. Кармадоновим та ін., проблеми діалогу суспільних культур через призму розвитку демократичних засад в суспільстві вивчалися в роботах В. Рахманіна. Актуальною в сучасному суспільному плані виявилася проблема соціокультурних конфліктів, яка знайшла своє вирішення в роботах таких вчених, як Д. Драгунський, К. Поланьї, С. Хантінгтон, В. Лапкін, С. Бенхабіб, А. Глухова та ін.

В рамках даного дослідження ми акцентуємо увагу на формі індивідуальної громадянсько-правової свідомості особистості. Під індивідуальною громадянсько-правовою свідомістю особистості розуміється властивість і якість особистості, «суспільної людини», здатної у певний спосіб сприймати політику, більш менш точно її оцінювати і відносно цілеспрямовано діяти згідно ухваленим суспільним рішенням у суспільному плані. Останнім часом до даних характеристик індивідуальної суспільної свідомості суб'єкта

додалися ще і такі динамічні показники, як: специфіка послідовності етапів формування суспільної свідомості на рівні окремого суб'єкта суспільної діяльності; специфіка процесів трансформації суспільної свідомості на рівні окремого суб'єкта суспільної діяльності.

При дослідженні громадянсько-правової свідомості особистості в нашому дослідженні робиться акцент на особистісній і груповій громадянсько-правовій свідомості виборців, в структуру якої задіяно як когнітивні, так і емоційні аспекти. У окремих експериментах дослідження були зафіксовані й оцінно-вольові аспекти суспільної самосвідомості виборців.

Розгляд громадянсько-правової свідомості особистості дозволяє говорити не тільки про її когнітивну функцію, але і про комунікативну, функцію регуляції в системі взаємодії людей в їх суспільній діяльності.

Кажучи про індивідуальну громадянсько-правову свідомість, необхідно відзначити, що вона не тільки відображає ті або інші фрагменти суспільного простору особистості, але і сама активно впливає на останнє. Більш того, вона може виступати як певна внутрішня детермінанта процесу самоудосконалення суб'єкта в такій змістовній сфері, як політика.

Психологічний аналіз осмислення представниками суспільної еліти процесів трансформації громадянсько-правової свідомості широких мас показав домінування в їх свідомості нівелювання цінності громадськості та громадсько-правового суспільства. На думку В. Аллахвердова, це обумовлено тим, що суспільна еліта, з одного боку, побоювалася засвідчення істотної диференціації їх власних цілей, потреб, установок і цілей, потреб народу.

Не менш важливою функцією громадянсько-правової свідомості є розвиток особистості, осмислення нею своєї затребуваності у сконструйованому суспільному просторі, тобто прагнення до створення адекватного розуміння найближчим оточенням її думок, відчуттів, цінностей, прагнень, життєвих перспектив, суспільних перетворень і інновацій (теорія самоздійснення за С.Максименком).

У цій конфронтації позицій влади і керованим нею народом відбуваються найглобальніші трансформації не тільки приватних життєвих цінностей, але і таких глобальних понять, як щастя, образ світу, критерії якості життя, життєві стратегії тощо.

Феномен «якість життя» впродовж десяти років був об'єктом особливої критичної уваги політологів, філософів і ідеологів. Підвищення градусу напруження проблематики «якість життя» призвело до гучних дискусій з приводу розуміння природи і суті самого поняття. Дуже тісно з проблематикою «якість життя» переплітається проблема психології суб'єктивного благополуччя, істотний внесок в яку зробили такі вчені, як: Р. Шаміонов, Л.Кесельман, М. Мацкевіч, М. Соколова та ін.

Проблема громадянсько-правової свідомості особистості в роботах В.Петренка досліджується з позицій принципу суб'єктності, основи якого були закладені С.Рубінштейном та продуктивно продовжені А. Брушлінським, К. Абульхановою-Славською, В. Кудрявцевим, А. Журавлиним та ін. Суть даного підходу зводиться до тези про те, що внутрішні умови і стани

особистості стають необхідною умовою реалізації зовнішніх причин (зовнішніх детермінант) її поведінки, що і робить особистість суб'єктом діяльності.

Велику увагу в дослідженні громадянсько-правової свідомості особистості вчені приділяють виявленню системи її ціннісних орієнтацій. Експериментальній верифікації змін і трансформацій структурних компонентів ціннісних орієнтацій громадянсько-правової свідомості особистості присвячені роботи Н. Журавлиної, С. Бубнової, М. Бобневої, Е.Дорофєєва, Д. Леонтьєва, І.Попової, В. Собкіна, В. Хащенко, В. Шпунтової та ін.

Значно ускладнює осмислення даної проблеми цінностей і ціннісних орієнтацій, її зв'язок з феноменом громадянсько-правової свідомості ще і ревізія теоретичних і методологічних основ психології. Ціннісні орієнтації в контексті досліджуваної проблеми трансформації політичної свідомості особистості виражають особистісну значущість суспільних цінностей для суб'єктів політичної діяльності, демонструючи, тим самим, специфічне ціннісне ставлення суб'єкта суспільної діяльності до політичної дійсності його суспільного простору.

Проаналізовано концепти життєстійкості особистості, її успішної адаптації та подолання життєвих труднощів. Феномен стійкості особистості і її самосвідомості, поняття «особистісний потенціал» характеризує не стільки процес протистояння свідомості і самосвідомості особистості, скільки показує ступінь розвитку процесів самосвідомості, самодетермінації, самоактуалізації при ухваленні власних рішень, власних суспільних виборів.

Можна говорити про те, що актуальні проблеми сучасного суспільного простору країни, проблеми громадянсько-правової свідомості широких мас і суспільної свідомості суб'єкта суспільної діяльності визначалися не тільки просторово-часовими характеристиками сьогодення (тобто рамками минулого і теперішнього часу), а стратегічними векторами майбутнього часу. Поява можливості діалогу суспільних культур, а відповідно, і формування продуктивного діалогу різних форм громадянсько-правової свідомості, стала реальністю з розширенням демократичних інтенцій в суспільному просторі нашої держави.

Проблема громадянсько-правового дискурсу останнім часом, набула широкого висвітлення в роботах таких вчених, як М. Макаров, В. Борботько, В.Васютинський, Н. Герасименко, Д. Глизов, Н. Каліна, А. Дука, Л. Засекіна, І.Лебединська, Н. Миронова, М. Андріанов, А. Ігнат'єв, Г.Бровн, Д.Шиффрін та ін.

Дещо інший підхід до дослідження громадянсько-правового дискурсу запропонували Д. Глизов та Н. Каліна, розуміючи під ним певний сукупний текст, породжений колективним автором суб'єкта. На їх думку, сукупний текст (як дискурс) має виступати основним параметром такого феномену, як ментальність. Узявши за основу конотативну семіологію Р.Барта і основні положення деконструктивізму, а точніше його фундаментальну тезу про суб'єктивне уявлення світу, як одну з його упереджених культурно-історичних моделей, що створюється окремою людиною або групою осіб, вони спробували експериментально реконструювати категоріальну структуру політики в

свідомості досліджуваних. Аналіз громадянсько-правового дискурсу в площині комунікативного статусу здійснюється Л.Засекіною. На її думку, в ході суспільного спілкування кожний з комунікантів несе в собі, як мінімум, чотири види дискурсів.

Система базових цінностей, що склалася в радянському і пострадянському просторі, викликала не тільки їх критику, але й активну діяльність щодо створення альтернативної системи цінностей і форм відстоювання людьми своїх особистих прав і свобод у культурному, етичному і громадянсько-правовому просторі власної країни.

Проблеми трансформацій у суспільних системах знайшли своє відображення в роботах таких авторів, як: Д.Белл, Б.Гейтс, А. Секацький, В. Іноземцева. Проблеми складних взаємин особистості і суспільства присвячені роботи таких вчених, як Н. Каліна, І. Бекешкіна, С. Соловійов та ін. Результати досліджень у цій галузі призвели до того, що у ряді соціальних наук, і в соціальній психології, зокрема, стали істотно змінюватися наукові парадигми і системні підходи.

У вітчизняній соціології, психології і філософії в рамках синергетичного підходу вирішення проблеми трансформації суспільства І. Єршовою-Бабенко був запропонований психосинергетичний підхід. Головним відправним моментом цього підходу є розгляд людини як складної нелінійної системи (середовища) в складній нелінійній цілісній системі соціального середовища.

В рамках психоаналізу всі ці змінні набули сексуального забарвлення. Еротична складова буттєвої реальності людини виросла настільки, що почала викликати цілком виправдану тривогу у представників різних (далеких від психоаналізу) наук. У психоаналізі трансформаційних процесів суспільства, з'явилися навіть, специфічні дефініції і визначення – «синхросексотроп», «семіозис інтимера», «генітальна для поста спокуса», «читач тексту сексінтимера» та ін.

Зазначається, що процес взаємодії суспільних культур повинен вестися не у формі конфронтації між старими і новими нормами соціального і суспільного простору, а на базі обміну цінностями між культурами для їх подальшого взаємного збагачення на базі раціонального дискурсу. З результатів наших узагальнень стає зрозумілим, що одною з причин економічного і національного розколу держави є трансформація об'єднуючого феномену «МИ» в феномен «ВОНИ».

Такими чином, вироблення універсальних міжкультурних громадських дискурсів для вирішення проблем соціокультурних конфліктів і процесів легітимації, на думку ряду вчених, повинно будуватися на принципах взаємної відповідальності і гуманізму. При дослідженні проблеми трансформації суспільства та цивільно-правової свідомості особистості необхідно виходити не тільки з просторово-часових характеристик минулого і теперішнього часу, але й зі стратегічних векторів майбутнього. Зміна мотивів політичної діяльності взагалі і мотивів вибору громадського лідера зокрема виборцем обумовлюється зміною його статусу з людини, що «сприймає» соціальну реальність, в статус людини, яка «творить» цю соціальну реальність. Суперечливість в описі

сучасних революцій пояснюється характером зовнішнього або внутрішнього векторів пошуку їх причин і тієї міфологічної бази, яка повинна нівелювати точки біфуркації, через які проходять трансформаційні процеси суспільства.

У шостому розділі *«Експериментальне дослідження громадянсько-правового сприйняття суспільних лідерів у буденній свідомості особистості»* представлено результати дослідження суспільної свідомості, зокрема реконструювання глибинної структури суспільної свідомості студентів-психологів, спираючись на систему актуальних оцінювальних парадигм, крізь призму якої і здійснюється сприйняття суспільних лідерів і громадських діячів.

Презентовано етапи реконструювання, які відповідають етапам дослідження. На першому етапі було визначено значущі особистісні конструкти, які використовуються в суспільній сфері пересічними виборцями, тобто певну систему оцінок, установок, норм і цінностей, які були актуальні для конкретної групи досліджуваних. Для цих цілей була використана методика особистісних конструктів Дж. Келлі, яка одержала назву «техніка репертуарних решіток» (ТРР). Її особливістю було виявлення власних конструктів досліджуваного, а не конструктів, що нав'язані йому ззовні.

Визначається, що у найзагальнішому вигляді конструкт – це біполярна ознака, альтернатива, протилежні відносини або способи поведінки. Для складання тріад були відібрані деякі казкові персонажі, що не мають видимих спільних ознак із політичною діяльністю, але якості і психологічні особливості яких дуже часто зустрічаються у різного роду суспільних діячів: Іван-дурник, Чахлик Невмирущий, лікар Айболит, Баба Яга, Бармалей, Карабас Барабас, Дід Мороз, Вінні Пух, Чебурашка, Ілля Муромець, Крокодил Гена, Король. Окрім казкових героїв досліджуванним пропонувалося оцінити ще і себе (власне «Я»). Сформований у такий спосіб набір оцінних конструктів підлягав обробці методом «контент-аналізу», який дозволив виділити узагальнені оцінні конструкти. Саме ці конструкти і склали основну списку уніполярних шкал, за якими в другій частині експерименту досліджувані оцінювали образи і персонажі. Всього було відібрано 65 уніполярних шкал: «брехлива і нещира особистість»; «той, хто робить все для людей, забуваючи власні потреби»; «хто може відкрито визнати свої помилки, незалежно від їх серйозності»; «принципова особистість», тощо.

На другому етапі експерименту досліджуваним пропонувалося оцінити за відібраними уніполярними шкалами за методом семантичного диференціалу кожного політика, казкового персонажа, себе, ідеального політика й улюбленого викладача. Після тестування, за одержаними даними складалася загальноугрупована матриця, для обробки якої застосовувався факторний аналіз з підпрограмою обертання матриць методом – VERIMAX.

В результаті факторизації загальноугрупованої матриці було виділено п'ять ортогональних чинників: «деспотичний кар'єризм – самодостатність», «нікчемна особистість – людяна особистість», «меркантильна політична проституція – безкомпромісна прямолінійність», «високоморальна скромність –

безвідповідальна демонстративність», «відповідальна життєва позиція – авантюристична життєва позиція».

Проведене дослідження показало, що оцінка казкових персонажів їхніми потенційними виборцями здійснюється в системі оцінних парадигм, актуальних (значущих) для конкретної соціальної страти.

Експериментальне дослідження, присвячене реконструкції внутрішніх структур суспільної свідомості виборців, проводилося в період кампанії з обрання президента України в 2004 році. Метою дослідження була реконструкція внутрішньої структури оцінних парадигм (особистісних конструктів) суспільної свідомості виборців, в просторі якої і здійснювалася оцінка конкретних суспільних лідерів Помаранчевої революції (наступне дослідження). Для реалізації поставлених дослідницьких цілей реконструкції суспільної свідомості різних соціальних верств у період Помаранчевої революції були використані психосемантичні проекції демонстрації своїх суспільних переваг обрання глави держави між двома претендентами – Віктор Ющенко та Віктор Янукович.

Перелік шкал, по яких оцінювалися образи і персонажі містив, 106 уніполярних оцінних якостей, життєвих позицій, ціннісних пріоритетів. Відбір оцінюваних персонажів (суспільних лідерів) і образів диктувався логікою подій під час Помаранчевої революції. Як основні оцінювані суспільні лідери виборцям були запропоновані: Віктор Ющенко (далі по тексту В.Ю.), Віктор Янукович (В.Я.), Юлія Тимошенко (Ю.Т.), Сергій Ківалов (С.К.), Леонід Кучма (Л.К.), образи «мій ідеал президента» і «найгірший президент». Як своєрідні поляризаційні ярлики, якими претенденти обмінювалися в передвиборчих баталіях, були введені такі персонажі, як Бармалей, кіт Леопольд і Іван-дурник. Для реконструкції ідентифікаційних процесів у суспільній свідомості виборців в список оцінюваних образів був включений образ себе самого, щоб можна було бачити, з ким і в просторі яких типових образів і персонажів, даний виборець або група виборців себе ідентифікує. В ході експерименту виборцям, пропонувалося оцінити всіх персонажів і політиків за методом семантичного диференціалу. За одержаними даними складалася загальноугрупована матриця, для обробки якої застосовувався факторний аналіз з підпрограмою обертання матриць методом – VERIMAX.

В результаті факторизації загальноугрупованої матриці було виділено сім ортогональних *факторів*: «ідеал демократичного суспільного лідера – ідеал диктаторського типу суспільного лідера», «благородний аферист – підлий аферист», «агресивна релігійність – утихомирена релігійність», «раціональна конформність – латентна авторитарність», «відповідальність – безвідповідальність», «олігархічна стратегія – народна стратегія», «реаліст, практик – фантазер, романтик (віртуал)».

Результати загальноугрупованої матриці показали, що вища (сім) кількість виділених значущих факторів у виборців, в порівнянні з кількістю виділених факторів (п'ять) у студентів психологів, вказує на прогрес розвитку когнітивної складності суспільної свідомості. Остання стала більш вибірковою, диференційованою, багатоплановою, стратегічно визначеною, незашореною,

просвітленою і, найголовніше, вільною та сміливішою (навіть, рішучішою), такою, що спроможна скинути з себе важкий вантаж заідеологізованої і запрограмованої свідомості колишньої радянської людини.

Є підстави стверджувати, що в громадянсько-правовій свідомості виборців при оцінці суспільних лідерів і суспільних перспектив сформувалися специфічні оцінні парадигми (особистісні конструкти), про існування яких не підозрювали не тільки соціологи, психологи, політологи чи представники інших наук, але і самі виборці.

Доведено, що маніпуляційні техніки суспільних впливів на масову буденну свідомість у вигляді наклеювання образів-ярликів своїм супротивникам, реалізуються не в режимі жорстких детермінант і лінійних законів, а в стохастичному, ймовірнісному режимі, дослідження якого може бути продуктивним на засадах синергетичного підходу.

Досліджуваним пропонувалося написати, кому з кандидатів вони віддають свою перевагу. Був проведений детальний аналіз отриманих результатів дослідження, а точніше – проаналізовано результати прихильників В.Ющенка та В.Януковича. Такий розподіл був з самого спочатку закладений у проведення тестування. Виборців просили при заповненні бланків відповідей написати, кому вони віддають перевагу в цій виборчій компанії, їх статеву приналежність, вік та соціальний статус. У результаті такої класифікації анкет отримано три групи даних: загальноугрупована матриця даних прихильників В.Ющенка, загально групова матриця даних прихильників В.Януковича, загально групова матриця даних нейтральних виборців, тобто тих з них, що не віддають перевагу а ні В.Ющенку, а ні В.Януковичу. Цю групу виборців можна було б позначити ще і як таку, що «віддають переваги і В.Ющенку, і В.Януковичу, але така диференціація не проводилася. Вибудовуючи таким чином дослідження, припускалось, що отримані результати по кожній з підгруп дозволять знайти не тільки специфічні семантичні структури суспільної свідомості кожної з груп виборців, але ще і визначити загальні, інтегруючі компоненти структур етичних, психологічних, релігійних цінностей, на базі яких і повинна вироблятися та будуватися стратегія і тактика єднання народу України.

За даними прихильників В.Ющенка складалася загальноугрупована матриця. В результаті факторного аналізу було виділено дев'ять ортогональних факторів: «підлий аферист – професійна порядність», «ідеал сучасного громадського лідера – ідеал поганого громадського лідера», «авторитарний патріотизм – віртуальний романтизм», «агресивна релігійність і утихомирена релігійність», «прямолінійність (безкомпромісність) – дипломатичність (компромісність)», «користолюбство – безкорисливість», «етична прямолінійність – ділова лицемірність», «заклопотаність здоров'ям – байдужість до здоров'я», «відповідальний, принциповий лідер – безвідповідальний, безпринципний лідер».

Така велика кількість оцінних парадигм у прихильників В. Ющенка вказує на високу вираженість ступеня когнітивної складності суспільної свідомості його прихильників. В результаті обробки загальноугрупованої

матриці даних тестування прихильників В.Януковича було виділено 9 факторів: «ідеал сучасного громадського лідера – ідеал поганого громадського лідера», «раціональне аморальне позерство – приваблива порядність (надійність)», «нехитра прямолінійність – витончене лукавство», «приваблива безініціативність і безвідповідальність – огидлива лицемірність», «нахрапи́ста олігархічність – вишукана олігархічність», «вузькокорпоративний егоїзм – патріотичний гуманізм», «надмінна моральність – приземлена життєва моральність», «агресивна релігійність – утихомирена релігійність», «платонічне відчуття любові – сексуальне відчуття любові».

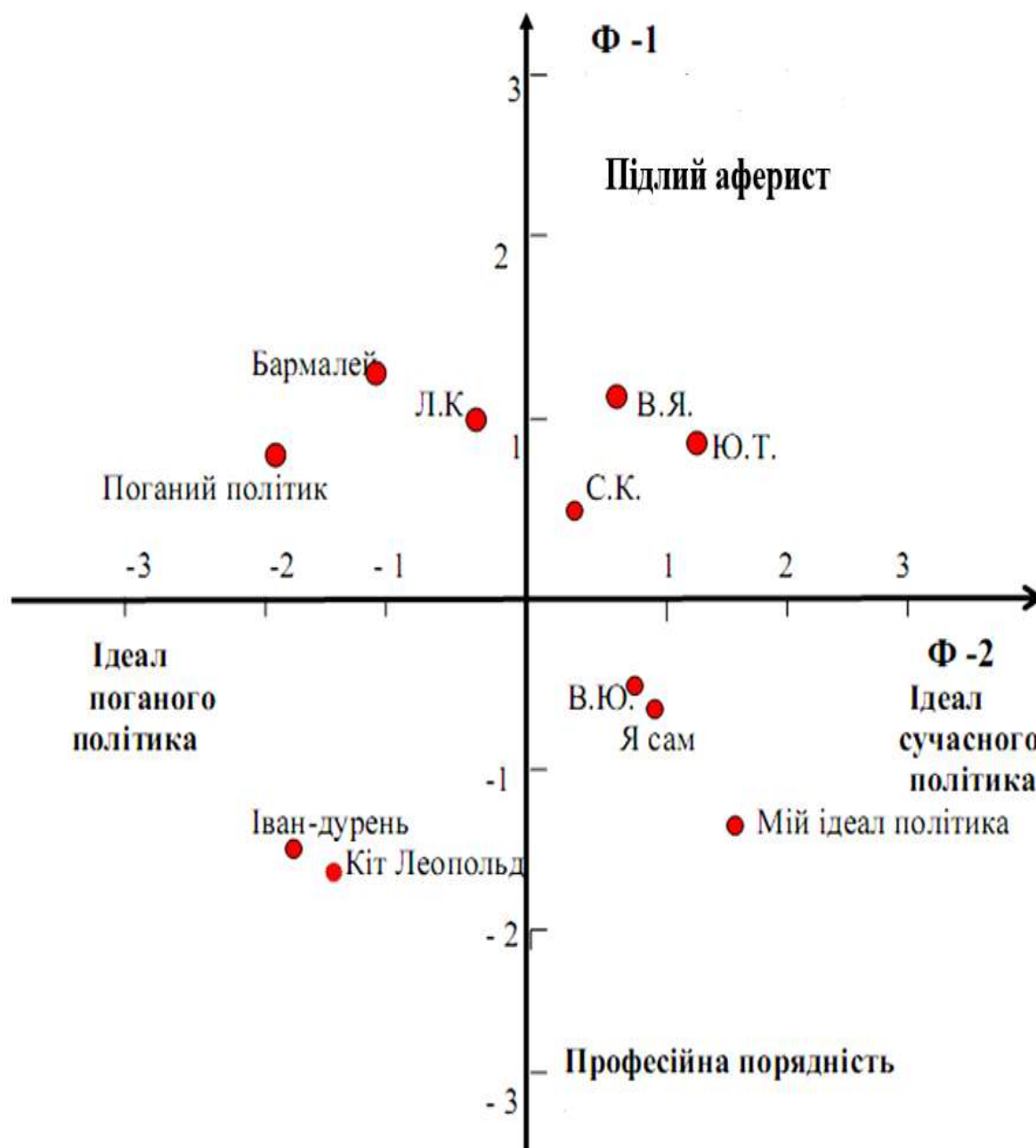

Рис. 5 Розміщення політичних лідерів і персонажів в просторі першого і другого факторів

Як остання логічна ланка в даному дослідженні, представлено аналіз результатів сприйняття суспільних лідерів і персонажів тих виборців, які вибрали нейтральну позицію і проголосували проти всіх. У результаті факторизації загальноугрупованої матриці виборців – нейтралів було виділено дев'ять чинників: «ідеал сучасного громадського лідера – ідеал поганого громадського лідера», «суспільний аферист (Іуда) - суспільне благородство», «глибока внутрішня релігійність – показна релігійність (релігійність на публіку)», «раціональна конформність – латентна авторитарність», «безвідповідальний демагог – відповідальний прямолінійний практик», «олігархічна душевна стратегія і народна душевна стратегія», «цілеспрямований фантазер, романтик – цілеспрямований реаліст, практик», «гордий – не гордий», «любов до жінок – ненависть до жінок».

Проведене дослідження дозволило констатувати наступне:

- оцінювання суспільних лідерів ведеться за значущими для електорату оцінними парадигмами (особистісними конструктами), у просторі яких відбувається конструювання значущого ідеального суспільного смислу (зі своїми межами і критеріями), який не обов'язково співпадає з межами і уявленнями еліти про суспільний устрій розвитку країни;

- у громадянсько-правовій свідомості досліджуваних констатується деяка розмитість і невизначеність щодо образу ідеального президента, про що свідчить та структура особистісних і ділових якостей, які одержали своє імпліцитне означення в системі особистісних конструктів даної групи суспільного електорату;

- у структурі суспільної свідомості виявляються контури антиципаційної здатності по відношенню до специфіки суспільного діалогу і суспільних стратегій окремих суспільних лідерів;

- у громадянсько-правовій свідомості виборців оцінка основного суперника на пост президента не завжди носить негативний характер. У просторі деяких особистісних конструктів образ конкурента набуває не тільки нейтральних, але і позитивних оцінок;

- процес маніпулювання громадянсько-правовою свідомістю виборців за допомогою навішування образів-ярликів на своїх конкурентів не має під собою вагомих важелів суспільного впливу чи жорсткої детермінації тенденції вибору, натомість вони реалізуються в стохастичному, імовірнісному режимі;

- у структурі виділених семантичних конструктів прихильників того чи іншого суспільного лідера зазвичай виділяється такий особистісний конструкт, на базі якого з'являється можливість створення інтегруючих стратегій щодо об'єднання країни і нівелювання конфліктних чинників, що ведуть до протистояння і сепаратистських тенденцій.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення та новий підхід до вирішення проблеми трансформації глибинних семантичних структур буденної

свідомості в її естетичних, етичних і суспільних (громадсько-політичних і правових) проявах.

1. Здійснено мета-теоретичний аналіз психологічних, філософських, літературних студій, концептуалізовано історико-психологічні засади сучасної теоретичної психології в розробці поняття свідомості, її природи і сутності. Констатовано, що дослідження особистості у рамках нових методологічних парадигм («пост-культурної», «пост пост-культурної» естетики зокрема) дозволило підійти до розуміння суб'єкта в просторі життєвої реальності як невід'ємної частини об'єктивної реальності, що, в свою чергу, зруйнувало межі між людиною та її буттійним простором. На засадах конструктивістського підходу до проблеми трансформації свідомості доведено, що змінюється не тільки свідомість суб'єкта (його психосемантична і парадигмальна структура, що задається культурно-історичними детермінантами), а і сама пізнана реальність, в просторі значущих для суб'єкта особистісних конструктів.

Дослідження феномену свідомості з позицій нових методологічних парадигм дозволяє виділити нову форму реальності - «психічна реальність», завдяки якій внутрішній психічний і психологічний простір самого суб'єкта стає компонентом функціонально-операційної буттійної реальності самого суб'єкта, в якому в якості структурних утворень виступають «життєві сценарії», «фантазії», «віртуальні і часові простори», «патологічні формації свідомості», тощо.

2. З'ясовано специфічні особливості повсякденної свідомості суб'єкта життєдіяльності, встановлено моделі трансформації повсякденної свідомості, фактори, що її визначають, генезу процесу трансформації на рівні суспільної, естетичної та етичної діяльності суб'єкта. Уточнено, що в рамках нових методологічних парадигм змінюється функція свідомості з відображальної на презентативну, в якій суб'єкт презентує себе (у своєрідному квазівимірі), свою буттійну реальність у вигляді цілісного, системного суб'єктивного утворення. Процес трансформації свідомості особистості носить адаптаційний та динамічний характер, який співвідноситься з різними рівнями життєстійкості і смислоутворювальної активності особистості в процесі її життєдіяльності. Динамічний характер існування особистісних смислів дозволив розробити теоретичну модель трансформаційних процесів особистості, виділивши в ній два рівні: «семантичний» і «парадигмальний».

Дослідження феномена суб'єктності, свободи і самодетермінації показали наявність у суб'єкта граничних довільних регуляторних підстав при формуванні поведінкових структур. Суб'єкт, що пізнає, і пізнаваний об'єкт переводяться з ізольованих системних субстанцій в одну вищу і цілісну систему, де свідомість людини вже розуміється не як відбивна функція диференційовано представленої людині дійсності, а як своєрідний квазівимір (презентації світу самому собі) у вигляді цілісного, системного суб'єктивного утворення.

3. Узагальнено теорії і підходи, а також проаналізовано специфіку впливу творів мистецтва і PR технологій на трансформацію сфер свідомості особистості. Встановлено, що вектори трансформаційних тенденцій на семантичному рівні, тобто в семантичних просторах досліджуваних сфер

свідомості особистості, можуть приймати траєкторію «ефекту відкату», «ефекту перевертня», «ефекту проникності і напівпроникнення бар'єрів» розділяючи систему оцінних парадигм у тій або іншій змістовній сфері свідомості. Виявлено закономірність «ефекту відкату» трансформаційних процесів в естетичній і етичній свідомості особистості, засновану на трансформованих проекціях оцінюваних образів і персонажів у площині значущих оцінювальних парадигм до початкових (первинних) проекцій після девальвації образу автора, що сформував початкові літературні детермінанти дії на естетичну і етичну свідомість суб'єкта. Встановлено специфічні трансформації глибинних сфер свідомості особистості, гендерного плану, що знайшло своє віддзеркалення не тільки в наявності (відсутності) певних оцінних парадигм, але і в характері їх динаміки.

4. Розроблено теоретичну модель трансформації сфер повсякденної свідомості особистості, диференційовано трансформаційні тенденції в етичних, естетичних і суспільних сферах свідомості особистості. Трансформація естетичної і етичної свідомості розглядається як складне багаторівневе системне утворення, детермінація якого зумовлена як системою значущих для особистості образів і персонажів, так і структурою актуальних життєвих парадигм, між якими встановлюється специфічна форма взаємодетермінації. Обґрунтовано, що трансформаційні процеси естетичної і етичної свідомості особистості, в основному, здійснюються на семантичному рівні, а трансформаційні процеси політичної свідомості – на парадигмальному рівні.

Реконструкція глибинних структур сфер свідомості особистості дала підстави для переоцінки проблеми «перервності-безперервності» психічних феноменів та уточнити окремі положення моделі «безперервного потоку свідомості» за У.Джемсом. Виявлений і експериментально обґрунтований в дослідженні феномен антиципації в естетичній і політичній свідомості особистості відкриває нові ракурси в дослідженні феномена свідомості в психології.

5. Розроблено технології діагностики, реконструкції та цілеспрямованого психологічного впливу на сфери повсякденної свідомості особистості у відповідності до ситуативного аналізу та аналізу художніх творів, тощо. В основу діагностичних комплексів покладено уявлення про структуру свідомості, компонентами якої виступають значення, особистісний смисл, чуттєва «тканина», механізми трансформації значень і особистісних смислів, цілісність та диференціація семантики конкретного психологічного образу і семантики мовленнєвих означень. Верифіковано реконструктивні механізми змісту суб'єктивного образу через смислові компоненти значень (їх конотативні і денотативні характеристики), які актуалізуються в глибинних структурах свідомості суб'єкта в ситуації «тут і тепер», тобто в ситуації конкретної дії на естетичну, етичну або політичну свідомість особистості. Запропоновано алгоритми аналізу процесів трансформації свідомості особистості через опис образів персонажів художніх творів і образів політичних лідерів, тобто через систему суб'єктивних значень і особистісних смислів. Доведено, що саме зміна розташування оцінюваного образу в суб'єктивному семантичному просторі

особистості, який виявляється в змінах величини проєкцій конкретного образу на полюси того або іншого чинника, оцінної парадигми, визначається тими трансформаціями, які відбуваються на рівні особистісних смислів значень, увійшовши до структури конкретної оцінної парадигми (чинника).

6. Виявлено особливості трансформаційних тенденцій впливу особистісних, рольових і ситуативних детермінант на сфери повсякденної свідомості. Доведено, що оцінка персонажів здійснюється в системі оцінних парадигм, актуальних (значущих) для конкретної соціальної групи та залежить від стану розвитку когнітивної складності суспільної свідомості по мірі її варіативності, диференційованості, стратегічної визначеності, незашореності, деідеологізованості і запрограмованої свідомості колишньої радянської людини.

Є підстави стверджувати, що в громадянсько-правовій свідомості виборців при оцінці суспільних лідерів і суспільних перспектив сформувалися специфічні оцінні парадигми (особистісні конструкти), у просторі яких відбувається конструювання значущого ідеального суспільного смислу. Встановлено, що у просторі особистісних конструктів образ конкурента набуває не тільки нейтральних, але і позитивних оцінок. Доведено, що маніпуляційні техніки суспільних впливів на масову буденну свідомість у вигляді наклеювання образів-ярликів своїм супротивникам реалізуються не в режимі жорстких детермінант і лінійних законів, а в стохастичному, ймовірнісному режимі, дослідження якого може бути продуктивним на засадах синергетичного підходу. У структурі виділених семантичних конструктів прихильників того чи іншого суспільного лідера зазвичай виділяється такий особистісний конструкт, на базі якого з'являється можливість створення інтегруючих стратегій об'єднання країни і нівелювання конфліктних чинників, що ведуть до протистояння і сепаратистських тенденцій.

7. На засадах психосемантичних методів реконструйовано семантичний простір естетичних, етичних, суспільних сфер повсякденної свідомості особистості. Виділяються глобальні рівні трансформації: суспільна або культурологічна дія, що припускає трансформацію певного сектора, сфери свідомості. Умовно його можна позначити як: рівень «Культура – я»; рівень «Вони – Я»; рівень «Я-Я». Превалювання семантичного рівня в трансформаційних процесах естетичної і етичної свідомості відкрило питання про статус запропонованого Л.С. Виготським закону «знищення формою змісту» як основного закону естетичної діяльності художника та дозволило уточнити його зміст на рівні структурування свідомості. Отримані результати відкривають нові ракурси інтерпретації природи хаосу в соціальних системах і у формуванні людини як системного утворення зокрема, де хаос представляється як процес трансформації цієї системи, тобто переходу системи з одного ступеня впорядкованості, в *іншу*, складнішу, стійкішу систему впорядкованості.

8. Доведено, що провідною характеристикою смислової системи свідомості є її динамічність. Весь простір психічної сфери особистості організовується певним чином впорядкованими смисловими структурами

(семантичними структурами у вигляді семантичних просторів різних змістовних сфер життєдіяльності особистості). Актуалізація системи смислів обумовлюються ситуативними чинниками, що змінюють констеляцію знаків, створюючи тим самим відповідне підґрунтя для їх адекватної інтерпретації.

Перспектива дослідження полягає в визначенні моделей трансформації свідомості особистості в різних умовах життєдіяльності, можливостей застосування їх семантичного аналізу та розробки нового напрямку досліджень – реконструктивної психології особистості.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Тепляков М.М. Психологія трансформації глибинних семантичних структур буденної свідомості / М.М. Тепляков. – Київ : Інтерсервіс. – 2017. – 320 с.
2. Тепляков Н. Н. Психосемантический анализ трансформации сфер сознания личности (эстетика, этика, политика) / Н.Н.Тепляков. – Одесса : Н.П.Черкасов. – 2010. – 349 с.
3. Тепляков Н.Н. Психосемантический анализ политического выбора в период помаранчевой революции / Н.Н.Тепляков. – Одесса : ТМСИ, 2008. – 234 с.

Підручники, навчальні і науково-методичні посібники учбові програми:

1. Тепляков Н.Н. История психологии. Атомистическая теория Демокрита или математические начала психологии / Н.Н.Тепляков. – Одесса : ЧП ТМСИ, 2007. – 176 с.
2. Тепляков Н.Н. Психология самосознания личности" (онтогенез самосознания личности у слепоглухонемых детей): учебное пособие / Н.Н.Тепляков. – Одесса, 2016. – 87 с. <http://lib.onu.edu.ua>

Статті у вітчизняних фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України:

1. Тепляков Н.Н. Восприятие политических лидеров в семантическом пространстве студентов-психологов (предвыборные технологии) / Н.Н.Тепляков // Наука и образование. – 2002. – № 1. – С. 51–58.
2. Тепляков Н.Н. Субъективная система ценностей – природа, структура, трансформация / Н.Н.Тепляков // Наука и образование. – 2002. – № 5. – С. 60–65.
3. Тепляков Н.Н. Психосемантический подход к диагностике субъективной системы ценностей / Н.Н.Тепляков // Наука и образование. – 2002. – № 6. – С. 28–33.
4. Тепляков Н.Н. Субъективная система ценностей в пространстве исторической психологии / М.М.Тепляков // Наука и образование. – 2003. – № 1. – С. 44–48.

5. Тепляков Н.Н. Психологический критерий при дифференциации этических понятий и категорий / М.М.Тепляков // Наука и образование. – 2003. – № 5–6. – С. 59–63.
6. Тепляков Н. Н. Психосемантический подход к реконструкции структуры нравственного сознания ребенка (экспериментальное исследование) / Н.Н.Тепляков // Наука и образование. – 2003. – № 5–6. – С. 53–59.
7. Тепляков Н.Н. Личностная компонента в структуре эстетического восприятия искусства / Н.Н.Тепляков // Наука и образование. – 2004, – № 1. – С. 54–59.
8. Тепляков Н.Н. Сознание и восприятие духовной реальности в изобразительном искусстве / Н.Н.Тепляков // Наука и образование. – 2004. – № 4–5. – С. 77–80.
9. Тепляков Н.Н. Внутренняя речь и восприятие духовной реальности в изобразительном искусстве / Н.Н.Тепляков // Наука и образование. – 2004. – № 4–5. – С. 80–86.
10. Тепляков Н.Н. Временная перспектива Курта Левина и психологическое время будущего / Н.Н.Тепляков // Наука и образование. – 2004. – №8–9. – С. 141–143.
11. Тепляков Н.Н. Проблема психологического времени в исследованиях отечественных психологов / Н.Н.Тепляков // Наука и образование. – 2005. – № 1–2. – С. 35–38.
12. Тепляков Н.Н. Психосемантический анализ временной перспективы / Н.Н.Тепляков // Наука и образование. – 2005. – № 3–4. – С. 51–54.
13. Тепляков М.М. Психосемантичний аналіз дії мистецтва на естетичну свідомість молоді (на матеріалі сучасної української прози) / М.М.Тепляков // Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / [наук. ред. С.Д. Максименко]. – К. : Міленіум, 2005. – Вип. 26, (у 4-х томах), – Т. 4. – С. 111–116.
14. Тепляков Н.Н. Психосемантический анализ политического самосознания личности в период помаранчевой революции / М.М.Тепляков // Наукові записки Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / [наук. ред. С.Д. Максименко]. – К. : Міленіум, 2007. – Вип. 33. – С. 201–215.
15. Тепляков Н.Н. Теоретические проблемы «психологического пространства» личности и политическая психология / Н.Н.Тепляков // Наука и образование. – 2007. – № 8–9. – С. 182–186.
16. Тепляков М.М. Політичний дискурс і проблеми прогресивного суспільного розвитку / М.М.Тепляков // Збірник наукових праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка АПН України / [наук. ред. С.Д. Максименко]. – К. : ГНОЗІС, 2008. – Т. X, ч. 2. – С. 444–452.
17. Тепляков М.М. Особистісний конструктивізм у процесі сприйняття мистецтва / М.М.Тепляков // Збірник наукових праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка АПН України / [наук. ред. С.Д. Максименко]. – К. : ГНОЗІС, 2008. – Т. X, ч. 4. – С. 600–607.
18. Тепляков Н.Н. Личностные и ситуативные детерминанты трансформации эстетического и этического сознания субъекта при восприятии

художественной прозы (на материале украинской прозы) / М.М.Тепляков // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / [наук. ред. С.Д. Максименко, В.Д. Потапова]. – К. : ГНОЗІС, 2008. – Т. XV, ч. 2. – С. 307–315.

19. Тепляков Н. Н. Обыденное сознание в эстетической и этической сферах жизнедеятельности субъекта / Н.Н. Тепляков // Наука и образование. – 2015. – № 7. – С. 100–106.

20. Тепляков М.М. Психосемантичний аналіз сприймання екологічного простору на рівні буденної свідомості особистості /Н.Н.Тепляков // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. – Т. VII, вип. 41.– С. 384–395.

***Статті у наукових періодичних виданнях інших держав
і виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних:***

1. Тепляков М.М. Психосемантика трансформації свідомості: процес, структура, рівні / М.М. Тепляков // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, № 25 (1), Hamilton: Accent graphics communications, 2018. p. 149-160.

2. Тепляков М.М. Трансформація громадянсько-правової свідомості суб'єкта соціальному просторі / М.М. Тепляков // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, № 24 (6), Hamilton: Accent graphics communications, 2017. p. 89–107.

3. Тепляков М.М. Методологія реконструкції глибинних структур свідомості особистості: генетичний підхід. М.М. Тепляков // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, № 12 (6), Hamilton: Accent graphics communications, 2015. p. 187–199.

4. Тепляков Н.Н. Психосемантический анализ образа «идеальный президент» в политическом сознании избирателей в период «оранжевой» революции в Украине / Н.Н. Тепляков // Современные исследования социальных проблем : электрон. научн. журнал, Modern Research of Social Problems. – №10(30). – 2013. – www.sisp.nkras.ru

5. Тепляков Н.Н. Ценности личности и их трансформация / Н.М. Тепляков // Известия Волгоградского государственного педагогического университета – 2013. – №2(77). – С. 12–16.

Матеріали наукових форумів:

1. Тепляков Н.Н. Этические и эстетические нарративы классической литературы в пространстве исторических эпох / Н.Н. Тепляков // II Международная научно-практическая интернет-конференция «Познавательный и преобразующий потенциал исторической психологии как науки» 01.02.-01-03. 2016. Одесса: ОНУ имени И.И. Мечникова. – <http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena/piznavalnij-ta-peretvoryvalnij-potentsial-istorichnoji-psikhologii-yak-nauki>

2. Тепляков Н.Н. Политический дискурс и проблемы развития современного общества / Н.Н. Тепляков // Актуальные проблемы научно-практической психологии XXI века Волгоград: ООО «Мастер», 2012.– С. 125–134.
3. Тепляков Н.Н. Психосемантический анализ восприятия политических лидеров в период «помаранчевой» революции / М.М.Тепляков // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : міжвуз. збір. наук. праць. – Одеса : Астропринт, 2007. – Вип. 33/34. – С. 255–267.
4. Тепляков Н.Н. Личностный конструктивизм в процессе восприятия искусства (постнеклассическая психология) / М.М.Тепляков // Актуальные проблемы психологии: сборник статей Международной заочной конференции, посвященной 20-летию ВГИ (филиал)ВолГУ / отв. ред. О.Н.Макаренко. – Волгоград: «Царицынская полиграфическая компания». – Волжский, 2012.– С. 102–110.
5. Тепляков М.М. Свідомість особистості: генетичний підхід // М.М. Тепляков // Збірка матеріалів конференції «Самосвідомість та професійно значущі якості студентів-психологів». – Донецьк: Норд-Прес. – 2011. – С. 210-215.
6. Тепляков М.М. Буденна свідомість людини в сучасному політичному бутті // М.М. Тепляков // Збірка статей за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції «Психологічні особливості особистості в умовах трансформації суспільства» (24,25 лютого 2012 року, Україна, Донецька обл., м. Макіївка). Макіївка: МЕГІ, 2012 – С 170-173.
7. Teplyakov M.M. The process of transformation of the consciousness of the person / М.М. Teplyakov // Basic and applied psychological researches in practices of leading scientific schools: Realities and Perspectives: Collection of articles. Materials of the international scientific and practical Conference (2012/12/21-22) [text] / Editorial Board / Makiyivka: MIEH-Institution Is Certified by International Education Society. London, Great Britain. Donetsk: Nord Press. - 2012 – P 107-112.
8. Тепляков М.М. Психосемантика дослідження психологічного здоров'я громади в умовах суспільних криз / М.М. Тепляков // Międzynarodowa Konferencja Naukowo-Metodyczna na temat „Prawa dziecka: realizacja w rodzinie i społeczeństwie” 9-10 czerwca 2015 roku /Redakcja i opracowanie: prof. dr hab. Tamara Hovorun, dr Anna Witkowska-Paleń. Streszczenia referatów. Stalowa Wola – Sandomierz 2015. S. 12-15.

АНОТАЦІЇ

Тепляков М.М. Психосемантичний аналіз трансформації свідомості особистості – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Київ, 2019.

У роботі здійснено комплексне теоретичне і експериментальне дослідження механізмів трансформації буденної (повсякденної), естетичної та громадсько-політичної свідомості особистості.

Процес трансформації повсякденної свідомості особистості є своєрідним переходом однієї, специфічно впорядкованої системи оціночних парадигм в інший рівень упорядкованості цієї системи, що нівелює ймовірнісний і хаотичний принцип існування систем свідомості. Зміна розташування оцінюваного образу в суб'єктивному семантичному просторі особистості, який виявляється в змінах величини проєкцій конкретного образу на полюси того або іншого чинника, оцінної парадигми, визначається саме тими трансформаціями, які відбуваються на рівні особистісних смислів значень, увійшовши до структури конкретної оцінної парадигми (чинника).

Доведено, що в рамках нових методологічних парадигм змінюється функція свідомості з відображальної на презентативну, в якій суб'єкт презентує себе (у своєрідному квазівимірі), свою, буттійну реальність у вигляді цілісного, системного суб'єктивного утворення. Процес трансформації свідомості особистості носить адаптаційний та динамічний характер, який співвідноситься з різними рівнями життєстійкості і смислоутворювальної активності особистості в процесі її життєдіяльності. Динамічний характер існування особистісних смислів дозволив розробити теоретичну модель трансформаційних процесів особистості, виділивши в ній два рівні: «семантичний» і «парадигмальний».

Трансформація естетичної і етичної свідомості розглядається як складне багаторівневе системне утворення, детермінація якого зумовлена як системою значущих для особистості образів і персонажів, так і структурою актуальних життєвих парадигм, між якими встановлюється специфічна форма взаємодетермінації. Обґрунтовано, що трансформаційні процеси естетичної і етичної свідомості особистості, в основному, здійснюються на семантичному рівні, а трансформаційні процеси політичної свідомості – на парадигмальному рівні. Виявлений і експериментально обґрунтований в дослідженні феномен антиципації в естетичній і політичній свідомості особистості відкриває нові ракурси в дослідженні феномена свідомості в психології.

Розроблено технології діагностики, реконструкції та цілеспрямованого психологічного впливу на сфери повсякденної свідомості особистості, побудованих у відповідності до ситуативного аналізу та аналізу художніх творів, тощо. В основу діагностичних комплексів покладено уявлення про структуру свідомості, компонентами якої виступають значення, особистісний смисл, чуттєва «тканина», механізми трансформації значень і особистісних смислів, цілісність та диференціація семантики конкретного психологічного образу і семантики мовленнєвих означень.

Ключові слова: буденна свідомість, особистість, трансформація свідомості, семантичний простір, дискурс, реконструкція, модель трансформаційних тенденцій.

Teplyakov M.M. Psychosemantic analysis of personality' consciousness transformation. – Manuscript.

The dissertation for getting Doctor Degree of psychology sciences. Specialty 19.00.01 – general psychology, history of psychology. – G. S. Kostiuk Institute of Psychology of NAES of Ukraine, Kyiv, 2019.

The complex theoretical is in-process carried out and experimental research of transformations tendencies of spheres of consciousness of personality. In the work the complex theoretical and experimental research of mechanisms of transformation of everyday (everyday), aesthetic and public-political consciousness of the person is carried out.

The process of transformation of the everyday consciousness of a person is a peculiar transition of one, specifically, organized system of valuation paradigms into a different degree of ordering of this system, which reduces the probabilistic and chaotic principle of the existence of systems of consciousness. Changing the location of the estimated image in the subjective semantic space of the person, which is manifested in changes in the magnitude of the projections of a particular image at the poles of one or another factor, the estimated paradigm, is determined precisely by those transformations that occur at the level of personal meanings of values, entering into the structure of a particular evaluated paradigm (factor).

It is proved that within the framework of new methodological paradigms, the function of consciousness from the reflective to the representational, in which the subject presents himself (in a peculiar quasimeter), his, being the real reality in the form of a holistic, systemic subjective entity, changes. The process of transformation of the consciousness of the person has an adaptive and dynamic character, which correlates with different levels of viability and sensory-forming activity of the individual in the process of his life. The dynamic nature of the existence of personal meanings allowed to put forward the theoretical model of transformational processes of personality, highlighting in it two levels: "semantic" and "paradigm".

Transformation of aesthetic and ethical consciousness is considered as a complex multilevel system education, the determination of which is predetermined as a system of images and characters that are meaningful to the individual, as well as the structure of vital life paradigms, between which a specific form of mutual determination is established. It is substantiated that transformational processes of aesthetic and ethical consciousness of a person are mainly carried out at the semantic level, and the transformational processes of political consciousness - at the paradigm level. The phenomenon of anticipation in the aesthetic and political consciousness of the individual, discovered and experimentally grounded in the study, reveals new perspectives in the study of the phenomenon of consciousness in psychology.

The technologies of diagnostics, reconstruction and purposeful psychological influence on the spheres of everyday consciousness of the person, constructed in accordance with the situational analysis and analysis of works of art, etc. have been developed. The basis of the diagnostic complexes is the idea of the structure of consciousness, the components of which are values, personal meaning, sensual "fabric", mechanisms of transformation of meanings and personal meanings, the

integrity and differentiation of the semantics of a particular psychological image and semantics of speech determinations.

The two-tier model of transformation processes is offered in consciousness of personality is semantic and paradigm level. The authors methods of reconstruction of transformations tendencies are developed in aesthetic, ethics and political consciousness of personality. The theoretical analysis of orange revolution is given. The conducted experimental research allowed to expose the specific features of perception of political leaders in the period of revolution at different electorate. Separative tendencies and antizipazion phenomena/ Results of researches of political consciousness of electors allowed to designate political and psychological vectors on their leveling.

Key words: consciousness, personality, transformation of consciousness, semantic space, discours, reconstruction, model of transformations tendencies.